

8(47.924)

Ա-44

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՆԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՐԱՍՄԱՑՈՒՄԻ ՍԵՐԻԱ № 3

Կ. ԱՂԱՅԱՆ

ՆԻԶԱՄԻ ԳՅԱՆՁ ԷՎԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՆԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԵՐԱՎԱՆ

1948

ՋԱ(ԱՅ)

Ա-44

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հ Ա Ն Ր Ա Մ Ա Տ Զ Ե Լ Ի Ս Ե Ր Ի Ա № 3

*Արխիվային
կրկնային
29/11/1948
Գրեմար*

Է. Դ. Ա. Դ. Ա. Յ. Ա. Ն.

ՆԻԶԱՄԻ ԳՅԱՆՁԵՎԻ

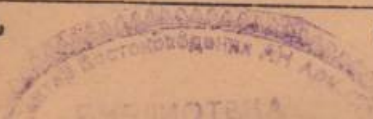
102

1. Գաղար ճիճ ճեթի ճանչցարան
2. Դասարան ա թիթի
3. Ճեթի և ճեթի
4. Յուր ճեթից կա ճեթի
5. Դասարան ճեթի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԳՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
Լախագանություն կարգադրությամբ:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Պրեզիդենտ Վ. Հ. ՀԱՄԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Պրակի պատասխանատու խմբագիր՝
Մ. ՄԿՐՅԱՆ

ЭД. АГАЯН

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1948 г.

ՆԻԶԱՄԻԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆԸ

Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդները 1947 թվի սեպտեմբերին տոնեցին ազրբեջանական ժողովրդի հանճարեղ բանաստեղծ Նիզամի Գյանջևիի ծննդյան ութհարյուրամյակը: Նիզամին մեկն է անցյալի այն նշանավոր մարդկանցից, որոնք իրենց ստեղծագործություններով նշանակալից ավանդ են թողել համաշխարհային գրականության գանձարանում: Լինելով մեծ տաղանդի տեր և կրելով իր ժամանակի առաջավոր գաղափարները՝ Նիզամին իր գրական ժառանգությամբ կենդանի է մնացել ոչ միայն ազրբեջանական ժողովրդի, այլև ամբողջ Արևելքի ժողովուրդների սրտում: Նրա ստեղծագործությունները վաղուց արդեն ժողովրդական լայն մասսաների սիրելի երկերն են դարձել ոչ միայն իր հայրենիքում, այլև արևելյան շատ երկրներում (Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Իրան և այլն): Նրա երկերի հերոսները, հատկապես Լեյլին ու Մեջնունը, որպես դժբախտ սիրահարների կերպարներ, հանրածանոթ են արևելյան բոլոր ժողովուրդներին և ամբողջ Արևելքում դարեր շարունակ իրրև համեմատությունների ու բանաստեղծական պատկերների ազդյուր են հանդիսացել: Նրա ստեղծագործությունների մեջ արտահայտված առաջավոր գաղափարները, նրա ժողովրդասիրությունն ու հումանիզմը այսօր էլ հեղինակի նկատմամբ հարազատ ու ջերմ զգացումներ են վարձեցնում Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների մեջ, ժողովուրդներ, որոնք ըստ արժանվույն են գնահատում անցյալի նշանավոր մարդկանց:

Նիզամիի ապրած ժամանակաշրջանի, այն է՝ տասներկուերորդ դարի Ազրբեջանը բնորոշվում է տնտեսական ու կուլտուրական աննախընթաց վերելքով: Առանձնապես աչքի է ընկնում խոշոր ֆեոդալական քաղաքների զարգացումը, որոնք մեծ դեր են խաղում երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում: Բուրժուա-

կան արևելագիտությունն այդ էպոխայի կուլտուրայի զարգացումը ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին մոտ, կապում է սելջուկների տիրապետության հետ: Առանց նկատի առնելու Արևելքի ժողովուրդների, առանձնապես Անդրկովկասի ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, առանց հաշվառնելու այդ ժողովուրդների կյանքում կատարված ներքին տեղաշարժերը, բուրժուական արևելագետները 11—12-րդ դարերի Ազրբեջանի տնտեսական ու կուլտուր-քաղաքական վերելքը վերագրում են սելջուկներին: Մինչդեռ սելջուկները ի վիճակի չէին զարգացնելու իրենց գրաված երկրների ոչ տնտեսությունը և ոչ էլ կուլտուրան հենց այն պարզ պատճառով, որ նրանք տնտեսապես ու կուլտուրական զարգացմամբ շատ ու շատ ցածր էին կանգնած իրենց նվաճած ժողովուրդներին: 12-րդ դարում Ադրբեջանի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի զարգացման հիմքերը ոչ թե պետք է փնտրել սելջուկյան տիրապետության, այլ հենց իր իսկ՝ Ադրբեջանի պատմական զարգացման մեջ: Նախապես պետք է շեշտել, որ սելջուկները՝ տիրելով Ադրբեջանին, այնուամենայնիվ չկարողացան իրենց ենթարկել երկրի տնտեսական կյանքն՝ ամբողջությամբ վերցրած և, դրա շնորհիվ էլ, չկարողացան փոխել երկրի տնտեսական կերպարը: Այս իր հերթին արդյունք էր այն բանի, որ՝ ա) սելջուկյան լայնատարած տիրապետություններում անմիջապես ծայր առան կենտրոնախույս ձգտումներ, և շուտով երևան եկան կիսանկախ կամ բոլորովին անկախ իշխանություններ: Բ) Ադրբեջանի մի զգալի մասը՝ Շիրվանը, ամբողջ սելջուկյան ջրջանում միայն մի կարճատև ժամանակ, այն է՝ սելջուկյան սուլթան Մելիք-Շահի (1072—1092) օրոք ենթարկվեց սելջուկներին, և շիրվանշահերը հարկատու եղան նրանց: Հենց այս հանգամանքներն էլ կարևոր դեր խաղացին Ադրբեջանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման տապալակում: Տասներկուերորդ դարը հանդիսանում է Շիրվանի անցյալի պատմության ամենափայլուն ջրջաններից մեկը: Վարչական ու տնտեսական անկախությունը զարկ է տալիս Շիրվանի հեռուգա հզորացմանը, իսկ այդ լավազանց մեծ նշանակություն է ունենում ամբողջ Ադրբեջանի համար: Նույն տասներկուերորդ դարում (1136 թվին) սելջուկյան կործանվող պետության շնորհիվ տիրապետությունների մեջ բաբախացող անկախ իշխանությունների թվում կազմվում է նաև հարյու-

վաշին Ադրբեջանի աթաբեկությունը, որի մեջ մտնում է և Գյանջան: Մինչև 1152 թվը հարավային Ադրբեջանի աթաբեկ Իլդիգիզը ենթակա էր սելջուկյան գերագույն իշխանությանը, բայց սուլթան Մասուդի մահվանից հետո յուր աթաբեկությունը դարձրեց անկախ ու ինքնուրույն իշխանություն: Ահա հենց այս երկու իշխանություններն էլ հանդես են գալիս իբրև երկու հիմնական ֆեոդալական կենտրոններ, որոնց շուրջը համախմբվում են երկրի ամբողջ ֆեոդալական ուժերը: Վերջապես, Ադրբեջանի կյանքում չափազանց նշանակալից դեր է խաղում Վրաստանի հետ կնքած դաշինքը շիրվանշահերի կողմից: Երկու հարևան ժողովուրդները ոչ միայն միացյալ ուժերով կոպում են թշնամիների դեմ, այլ և տնտեսական սերտ հարաբերություններով մեծապես նպաստում երկու երկրների տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը:

Չափազանց կարևոր դեր է խաղացել Ադրբեջանի զարգացման գործում մի ուրիշ հանգամանք ևս: Տասը—տասներկուերորդ դարերը նշանավոր են Ադրբեջանի պատմության մեջ էթնիկական կազմի զգալի փոփոխություններով: Այդ դարերի ընթացքում Ադրբեջանի տերիտորիայում բնակություն են հաստատում օգուզներ, կիպչակների, թուրքմենների և այլ թրքալեզու ցեղեր, որոնք և բնիկ, կրոնի, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական պայմանների որոշ քնդհանրության շնորհիվ հեշտությամբ ձուլվում են մինչև այդ Ադրբեջանում եղած թրքալեզու ուրիշ ցեղերի հետ: Այս հանգամանքը մեծ դեր է խաղում ադրբեջանական ժողովրդի վերջնական կազմավորման պրոցեսում: Նախ՝ հենց տեղի և եկվոր թրքալեզու ցեղերի ունեցած գերակշռության շնորհիվ շուտով ադրբեջաներենը դառնում է Ադրբեջանի ընդհանուր էթնիկական լեզուն: Ինչպես արդեն ճիշտ կերպով նշել են սովետական արևելագետները, տասներկուերորդ դարում ոչ միայն ուժեղանում է ադրբեջանական ցեղերի միախորումը, այլև առավել հին ու բազմաթիվ ցեղային լեզուներին փոխարինում է կազմավորվող ադրբեջանական միասնական էթնիկական լեզուն՝ ամբողջ Ադրբեջանի տերիտորիայում: Այս, մյուս կողմից, նպաստեց նաև տեղական այլ ցեղերի ձուլմանը՝ ադրբեջանական ժողովրդին: Այս էթնիկական վերակազմավորումն էլ, ահա, իր հերթին մեծապես ազդեց Ադրբեջանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Առաջ եկած խոշոր ֆեոդալական քաղաքներն աստիճանաբար էլ՝ ավելի մեծ կշիռ են ստանում

երկրի կյանքում, իսկ այդ քաղաքներում կենտրոնացող բազմազգի արհեստավորական ու առևտրական տարրերը ուժգին թափով զարգացնում են արհեստագործությունն ու առևտուրը: Այդ է վկայում այն փաստը, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես զարգանում են Գյանջային դուզընթաց աչնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք են Նախիջևանը, Բայլաբանը, Շամախին, Դերբենդը: Թեև այդ բոլոր քաղաքներն էլ ուղղակի կախման մեջ էին Ֆեոդալ-տիրակալից, բայց և այնպես վաճառականական և արհեստավորական խավերն օգտվում էին ինքնավարության որոշ եղանակներով: Այս էպոխայում առհասարակ ուժեղանում է դասակարգային պայքարը Ֆեոդալականության դեմ: Ուշագրավ են առանձնապես արհեստավորների զարդանի միությունները: Դրանք մի տեսակ ինքնապաշտպանության կազմակերպություններ էին, որոնց նպատակն էր պաշտպանել արհեստավորների շահերը և հնարավորին շահ արգելք հանդիսանալ վերնախավի կողմից ծայրահեղ շահերի հասցված կեղծմանը: Այդ բոլոր քաղաքների մեջ թե՛ տնտեսական և թե՛ կուլտուրական ասպարեզում առաջնակարգ տեղը գրավում էր Գյանջան: Այդտեղ է, որ առավել զարգացման են հասնում արհեստներն ու առևտուրը. այս բանում անհրաժեշտ է նշել Վրաստանի դերը, որ սերտ հարաբերությունների մեջ լինելով Գյանջայի հետ, անշուշտ, նպաստավոր դեր է խաղացել արհեստների և առևտրի, և ընդհանրապես, քաղաքային կյանքի զարգացման գործում:

Քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց 12—13-րդ դարերում առանձնապես մեծ թափով է զարգանում նաև կուլտուրան: Քաղաքներում կենտրոնացած բազմազգի արհեստավորական-առևտրական խավերը մեծապես զարկ են տալիս քաղաքային կուլտուրայի վերելքին: Հենց այդ իսկ արհեստավորների ձեռքով կեցողում են արվեստի աչնպիսի հուշարձաններ, որոնք այդ դարաշրջանի պարծանքն են կազմում. դրանց զարգացումն իր հետ բերում է նաև գիտության որոշ ճյուղերի՝ մաթեմատիկայի, բժշկության և այլն՝ զգալի առաջընթաց: Անշուշտ ինչպես ճարտարապետական կառուցումների ու մետաղյա իրերի պատրաստման բարձր արվեստի հանդես գալը, այնպես էլ առհասարակ կուլտուրայի ու գիտության զարգացումն այդ էպոխայում, մի ժողովրդի նվաճումը չի կարելի համարել: Դա պայմանավորված էր ամբողջ Անդրկով-

կասի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքով. իսկ Ադրբեջանը այդ էպոխայում, ինչպես գիտենք, Անդրկովկասում նշանակալից դեր էր խաղում, մասնավորապես արհեստագործության ու առևտրի ասպարեզում: Վերջապես, արհեստների ու կուլտուրայի ջարդացմանը զուգընթաց ճոխապես զարգանում է նաև Ադրբեջանի գրականությունը, և հենց նույն էպոխայում է, որ հանդես են գալիս աչնպիսի խոշոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Աֆգալադդին Խաթանին (մեռել է մոտ 1197 թվին), Աբու-ն-Նիզամ Ֆեյեքին (մոտ 1108—1146), Մուշիր Բայլաբանին (մեռել է 1196 թվին) և, վերջապես, Նիզամին: Թեև այդ ժամանակաշրջանի ադրբեջանական գրականությունը տակավին հարկ եղածին չափ ուսումնասիրված չէ, և այդ բանն առայժմ դժվարանում է աղբյուրների սակավում, և այդ բանն առայժմ դժվարանում է աղբյուրների սակավում, այնուամենայնիվ եղած ուսումնասիրություններն էլ լիովին հիմք են տալիս հաստատելու, որ 12-րդ դարը ադրբեջանական գրականության անցյալի պատմության մեջ հանդիսանում է ծաղկման շրջաններից մեկը, մի շրջան, որ պսակվեց Նիզամիի անմահ ստեղծագործություններով:

ՆԻԶԱՄԻԻ ԿՅԱՆՔԸ

Իլյաս Բին-Յուսուֆ Նիզամին ծնվել է 1141 թվին, Գյանջա քաղաքում, որի ավերակները դանդում են այժմյան Կիրովաբադից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Գյանջա-չայի ափին: Նիզամի բանաստեղծի մականունն է (թախլուս), իսկ Գյանջեվի՝ ցույց է տալիս նրա ծննդավայրը: Ի դեպ, եվրոպական արևելացիներին ումանք, հենվելով Նիզամիի վերջին ստեղծագործության՝ «Իսքանդար-Նամեհի» մեջ եղած մի տողի վրա, որում հիշվում է Ռում քաղաքի անունը, կամեցել են Նիզամիի ծննդավայրը համարել Ռում քաղաքը (Իրանում): Սակայն ինչպես հենց եվրոպացի բուրժուական արևելագետներից ումանք են ցույց տվել, այդ տողը հեղինակին չի պատկանում: Այդ բանը վերջնականապես ապացուցել է սովետական արևելագիտությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ: Ուստի և բուրժուական արևելագետների այդ «գյուտը» Նիզամիի ծննդավայրի մասին, հիմնովին սխալ է:

Նիզամիի կյանքի մասին եղած տեղեկությունները շահագանց աղբատիկ են ու կցկտուր: Եղած տեղեկություններն էլ, որոնք ըստ մեծի մասին բանաստեղծի երկերից են քաղված, առ-

Քիչ ապես վերաբերում են նրա ստեղծագործությունների տարեգրու-
թյանն ու նրանց հետ կապված որոշ հանգամանքներին: Ուատի և՛
Քարելի է ասել, թե նրա կենսագրությունը, այն ձևով, ինչպես
մինչև այժմ կատարված ուսումնասիրություններով ներկայացվում
է, իր իսկ ստեղծագործությունների պատմությունն է, թեև, իհար-
գե, տակաւին ոչ ամբողջական պատմությունը:

Թե ինչպիսի ընտանիքում է ծնվել Նիզամին՝ հայտնի չէ. հա-
ժենան զեպս ընդունված է, որ նա իր ծագմամբ կապված չի ե-
ղել ֆեոդալական վերնախավի հետ. ավելի հավանական է համար-
վում այն, որ նրա հայրը պատկանել է արհեստավորական խա-
մբին: Ինչ էլ որ լինի, անկասկած է, որ ծնողները բավարար մի-
ջոցներ ունեցել են, որ և հնարավորություն է տվել այն ժամանակ-
վա համար անհրաժեշտ կրթություն տալ զավակներին: Նիզամիի
ձեռքարը՝ Կիվամ Մուխարրիզին՝ նույնպես եղել է բանաստեղծ,
քայքայ նա ընտրել է իր համար մի բուրդովին այլ ուղի, բան Նի-
զամին. դառնալով պալատական բանաստեղծ՝ նա գրել է մեծ մա-
ռամբ քառյդներ՝ ի փառս ֆեոդալ տերերի: Նրա ստեղծագործու-
թյուններից չափազանց քիչ են հասել մեզ, և դրանք էլ բավա-
կանաչափ ուսումնասիրված չեն, ուստի և դժվար է որևէ բան ա-
օնել նրա բանաստեղծական ձիրքի մասին: Այնուամենայնիվ, վրս-
տահորեն կարելի է ասել, որ նա առանձնապես մեծ հռչակի չի
արժանացել, և ժամանակի բանաստեղծները սովորի տակ են թո-
ղել նրան:

Եղած ամլյալները հնարավորություն չեն տալիս պարզելու, թե
Նիզամին ե՞րբ է զրկվել ծնողներից: Հայտնի է, որ նա ավելի շուտ
է զրկվել հորից. այդ հաստատվում է հենց բանաստեղծի այն
փոսքերով, թե մանուկ հասակից իր կրթության հոգսը մոր վրա է
մտնացել: Մոր հոգատարության շնորհիվ նա ստացել է բազմակող-
մանի և իր ժամանակի գիտության մակարդակին համապատաս-
խան կրթություն: Նա լիովին տիրապետել է այն ժամանակվա մահ-
մեդական Արևելքի երկու գրական լեզուները՝ արաբերենն ու
պարսկերենը. ենթադրություն կա, որ իմացել է նաև հունարենը:
Նա յուրացրել է ինչպես արաբական փիլիսոփայությունը (բնկա-
նաբար՝ օգտվածաբանության հետ), այնպես էլ հունական կլասիկ
փիլիսոփայությունը, հմուտ է եղել աստղաբաշխությունը, մաթե-
մատիկային, աշխարհագրությանը, իրավաբանությանը, բժշկու-

թյանը և այլն: Ուշագրավ է, որ Նիզամին, թեև լավ գիտեր այլի-
ման, բայց խիստ կերպով քննադատում է իր ժամանակի գիտու-
թյան այդ հռչակված ճյուղը և չի հավատում նրան: Այսպիսով,
նա ոչ միայն լիովին յուրացրել էր իր ժամանակի ամբողջ գիտու-
թյունը՝ յուր բոլոր ճյուղերով, այլև իր գիտական հայացքներով
հետևում էր ժամանակի առաջավոր մտքին: Իսկ այդ առաջավոր
գաղափարները, ինչպես և գիտության մեջ ոչ սահմանափակ-
վածությունն, այլ բազմակողմանիությունը, ինչպես հայտնի է,
վերածնության դարաշրջանի բնորոշ երևույթներից են:

Ինչպես Նիզամին ինքն է ասում, իբրև բանաստեղծ հռչակվել
է իր գազելներով դեռևս վաղ երիտասարդության տարիներում, մի
քան, որ նշանակում է, թե իր գիտական պարապմունքներին դուզ-
րնիաց նա դեռ երիտասարդ հասակում զբաղվում էր արդեն պոե-
զիայով: Յուր ընդարձակ գիտության ու բանաստեղծական տա-
ղանդի շնորհիվ Նիզամին անշուշտ կարող էր հեշտությամբ մուտք
գործել որևէ իշխանի արքունիքը, որպես պալատական բանա-
ստեղծ: Սակայն նա, շնայած իր հնարավորության, չի ընտրում
ժամանակի բանաստեղծների մեծագույն մասի սովորական ուղին:
Պետք է հիշել, որ իր ժամանակի բանաստեղծների ուղղակի երա-
գանքն էր դառնալ պալատական բանաստեղծ: Առանձնապես այն
բանաստեղծները, որոնք շունեին որևէ արհեստ կամ եկամտի
որևէ մշտական ու ապահով աղբյուր, պալատում էին տեսնում ոչ
միայն ստեղծագործելու, այլև ապրելու միակ հույսը: Դառնալով
որևէ ֆեոդալի պալատական բանաստեղծը, այդ կարգի պետնե-
րը միանգամայն ապահովվում էին տնտեսապես, հաճախ մեծամեծ
պատիվների արժանանում, բարձրաստիճան պաշտոններ ստանում՝
վայելելով տիրակալի շնորհները: Սակայն, ինչպես պարսիկ բա-
նաստեղծ Սադիին է ասում, պալատական աշխատանքը երկու
կողմ ունի՝ «հացի հույս և հոգու երկյուղ»: Պալատական բանա-
ստեղծի այդ «վեճմաշուք» վիճակը նախանձելի էր այնքան ժա-
մանակ, քանի դեռ բանաստեղծը չէր ճաշակել այդ վիճակի բոլոր
«վայելքները»: Դառնալով պալատական բանաստեղծ, այդպիսի
պոետները կորցնում էին և՛ իրենց անձնական ազատությունը, և՛
ստեղծագործական սղատությունը: Նրանց վերուստ արդեն տըր-
վում էր ստեղծագործությունների թեմատիկան՝ ներբողներով գո-
վերգել «հովանավոր»-տիրակալին, կամ տարիալից գազելներ գրել,

որպեսզի ցոփ խնջույքներում տիրակալի պալատական հրդիշները
հրգեն: Ավելի վատթարը, սակայն, անձնական ազատության կո-
րուստը և Վեփանավորո-տիրակալի զայրույթի երկյուղն էր: Պա-
լատական բանաստեղծը ամեն լուր կարող էր սպասել տիրակալի
վերաբերմունքի փոփոխությանը. պալատական խարդախ միջա-
վայրը և, առանձնապես, մրցակից բանաստեղծների մեքենայու-
թյունները լիովին հիմք էին տալիս այդպիսի երկյուղի: Պալատա-
կան բանաստեղծը, դժգոհության դեպքում, իր կամքով շեր կարող
թողնել պալատն ու հեռանալ. այդ պատճառով էլ, նա, հլու իր
վիճակին, մշտապես զգուշ պիտի լիներ՝ իր վրա շնորհիբելու տի-
րոջ զայրույթը: Իսկ հրավիրել իր վրա տիրակալի ցասումը, հա-
ճախ նշանակում էր ոչ միայն զրկվել բոլոր շնորհներից և ար-
տաքսվել պալատից, այլև դաժանորեն պատժվել: Այդպիսի քրախ-
տի էր արժանացել, օրինակ, հռչակավոր պալատական բանա-
ստեղծ Խաչանին՝ ենթարկվելով բանտարկության, այդպիսի պատ-
ժի էր արժանացել Ֆելեքին՝ մեռնելով բանտում: Ի դեպ, պալա-
տական բանաստեղծների այդ վիճակը չափազանց հետաքրքրական
արտահայտություն է գտել նրանց ստեղծագործությունների մեջ:
Չափազանց բնորոշ է, որ իշխանների համար վսեմափայլ ներ-
բողներ գրող պալատական բանաստեղծները թողել են խորը վըշ-
տով ու հոռետեսությամբ համակված եղերերգություններ (էլեգիա-
ներ), որոնք անշուշտ գրված չեն եղել հրապարակային ընթերցա-
նության համար: Դրանց՝ այդ եղերերգությունների մեջ է, որ տար-
փալից գաղելների ու շուալ զոպասանքներով ճոխացած պերճա-
բան ներբողների հեղինակներն արտահայտել են իրենց խոր վըշ-
տերը, իրենց հիասթափությունը՝ պալատական կյանքից ու ձաղ-
կել պալատական միջավայրը: Հայտնի է, օրինակ, ներբողների
մեծ վարպետույն Խաչանի մի եղերերգությունը «Հաբսիյե» վեր-
նագրով, որի մեջ հեղինակը խոր կակիծով պատմում է իր կրած
դառնությունները՝ պալատում: Պալատական բանաստեղծի այս
վիճակն էր, ահա, որ կարող էր ընտրել նիզամին և ուներ բոլոր
ավյալները՝ դրան հասնելու համար, բայց մինչև կյանքի վերջն էլ
նա չի դիմում դեպի այդ ուղին և հեռու է մնում պալատներից:
Ենթադրել, թե նիզամին միանգամայն սպառնոված էր տնտեսապես
և այդ պատճառով չի դիմել դեպի պալատ, սխալ կլիներ, որովհետև
հենց իր ստեղծագործությունների մեջ նա շատ հաճախ է գան-

աստվում յուր տնտեսական ծանր կացությունից: Միանգամայն
քրամաբանական և ընդունելի է այն տեսակետը, որ նիզամին
աղղակի համոզմունքով չի ձգտել պալատական բանաստեղծի փո-
ճակին. նա չի հաշտվել այն մտքի հետ, թե մի կտոր հացի հա-
մար պետք է ենթարկվել բռնակալի ամեն մի քմահաճույթին: Առ-
գտնում է, որ ավելի լավ է բավարարվել համեստ ապրուստով,
քան թե դիմել բռնակալների «բարեհաճությանը» և դառնալ նրանց
ստրուկը: Նա այն համոզմունքին է, որ չի կարելի հլուությամբ կրել
բռնությունը:

Ինչո՞ւ հանձնում ես հարվածի պարանոցդ հուլորեն,
Ինչու տանում ես լուռ ու մունջ՝ բռնությունը անօրեն,
Եղի՞ր դու փուշ, պահի՞ր մեջքիդ սլաքները սրասայր...

Բացի այդ, նա չի հավանում նաև պալատական բանաստեղծ-
ների ստեղծագործությունը: Յուր դժգոհությունը թե՛ պալատական
բանաստեղծների վիճակից, և թե՛ նրանց շինծու, անարվեստ ու
մանավանդ, միայն առատ պարգևների համար գրված փքու-
ներբողների նկատմամբ, նա հիանալի կերպով արտահայտել է
հետելալ տողերում.

Քանի դեռ կա մի կտոր հաց և մի կում ջուր,
Շերեփի պես ամեն անոթ մի՛ մտցնիր ձեռքդ իզուր:

Ապա՝

Նրա համար միայն հեշտ է բառերը դասավորել,
Ով բավարարվում է դատարկ բանաստեղծություններով.
Իսկ նա, ով թանկագին քար է պոկում ժալոցից,
Նա միայն ճիգով է գտնում իրեն հարկավոր խոսքը:

Վերջապես, կա նաև մի երկրորդ ենթադրություն՝ պալատա-
կան կյանքից նրա խուսափելու պատճառների մասին: Աղբյուրնե-
րի մեջ աղոտ տեղեկություններ կան այն մասին, որ նիզամին
կապեր է ունեցել արհեստավորական «Ախի» կազմակերպու-
թյան հետ: Դա աշխատանքային կոմունայի նման մի կազմակերպու-

Յայն էր, որի անդամները միացնում էին իրենց վաստակը մի լնայանուր գանձարանի մեջ, խիստ բացասական դիրք ունեին քննադատողների նկատմամբ և պարտավոր էին ապրել իրենց սեփական աշխատանքով: Ախիսների հայացքների մեջ կային որոշ լնայանուր գծեր սուֆիական-պանթեիստական կրոնափոխութեան հետ. բայց, միևնույն ժամանակ, շատ կարևոր հարցերում նրանք որոշակիորեն հակադրվում էին սուֆիզմին: Դրանցից առանձնապես կարևոր է հիշել նրանց վերաբերմունքը բնութայան նկատմամբ: Ինչպես հայտնի է, սուֆիներն ընդհանրապես չեզոք դիրք ունեին բնությունների նկատմամբ. նրանք անտարբերութեան էին քարոզում հավասարապես և՛ շարի, և՛ բարու նկատմամբ, և իրենց այդ անտարբերությունը հիմնավորում էին իրենց այն սկզբունքով, թե և՛ շարիքը, և՛ բարիքը կատարվում են իբրև թե աստվածային բացարձակ էության թելադրությամբ: Այսպիսով, սուֆիները ոչ միայն հաշտվում էին գոյություն ունեցող բնութեանը: Մինչդեռ Ախիսները ճիշտ հակառակ դիրք էին բռնում. նրանք ընդունում էին աշխատավորների իրավունքների պաշտպանությունը մինչև իսկ զենքի միջոցով: Արաբ պատմիչ Իբն-Բատուտան՝ նկարագրելով Ախիսների կյանքն ու վարքը՝ ասում է, թե նրանք տարածված են բոլոր այն երկրներում, որտեղ թուրքական ժողովուրդներ են ապրում. ամբողջ աշխարհում, — ըստ Իբն-Բատուտայի խոսքերի, — չէր կարելի գտնել ճանապարհորդների և խնդների նկատմամբ ավելի հոգատար մարդիկ, քան Ախիսներն էին: Նրանք պատրաստ էին անմիջապես թոցնել կեղեքիչի գլուխը և քծնքով պաշտպանել խնդներին: Բնության դեմ այսպիսի ակախիվ գործունեությունը Ախիսների բնորոշ հատկություններից մեկն է: Թե նիզամին իրոք պատկանել է Ախիսների կազմակերպությանը, առաջիմ եղած սակավ ու աղուտ ակնարկները հնարավորություն չեն տալիս հաստատելու, բայց, եթե նա անձնապես չի էլ պատկանել այդ կազմակերպությանը, ապա՝ նրանց հայացքներից շատ բան է յուրացրել և արտահայտել իր ստեղծագործությունների մեջ: Այդ բանը մենք կտեսնենք շարադրանքիս հետագա գլուխներում:

Ինչ էլ որ լինի, այդ պատճառներից որն էլ ընդունելու լինենք, — անշուշտ ավելի ճիշտ կլիներ երկուսն էլ միասին ընդունում:

նել, — փաստը մնում է այն, որ նիզամին մինչև կյանքի վերջն էլ հեռու է մնացել պալատներից և ընտրել է իր աշխատանքով, թեև կարտոսության ու զրկանքների գնով, հաց վաստակելու ու ստեղծագործելու ուղին՝ հավատարիմ մնալով իր այն արտահայտությանը, թե՛

Աշխատանքի համար նեք մենք աշխարհ եկել,
եվ ոչ դատարկ շատախոսության:

Յուր առաջին պոեմը նիզամին ավարտել է շուրջ 1176 թվադ. Պոեմը կրում է «Գաղտնիքների գանձարան» (Մախզան ուլ-աուրաթ) վերնագիրը: Դա, ըստ կառուցվածքի, խորհուրդների ու խրատների մի գիրք է, բաղկացած քսանհինգ գլուխներից, որոնք կուլվում են ռզուլյաներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը մի պատմիքան է երկրորդ տիրակալներին՝ երկրի կառավարման մասին: Իբրև իր խրատախոս մտքերի ապացույց կամ հիմնավորում, նիզամին յուրաքանչյուր խրատի կամ պատմիքանի հետ պատմում է որևէ առակ, պատմողվածք՝ մեծ մասամբ նյութ քաղելով անցյալից, և դրանով իսկ էլ ավելի համոզիչ դարձնում իր արտահայտած գաղափարները:

Համաձայն Արևելքում ընդունված գրական տրագիցիային՝ նիզամին իր ստեղծագործությունն ուղարկում է ժամանակի տիրակալներին մեկին, այն է՝ էրզինշանի (Սրզնկայի) մելիք Բահու-Մանգուլակ Ֆախրդդին Բահրամշահին: Ինչպես պատմում է սելջուկյան պատմիչներից մեկը, մելիքը շատ է հավանել պոեմը և «վտահելի մարդու» միջոցով մեծամեծ գանձեր է ուղարկել բանաստեղծին: Սակայն մի կողմից ոչ մի հիշատակություն չլինեց՝ այդպիսի գանձի ստանալու մասին, մյուս կողմից նիզամին ակնարկներն այն մասին, որ իր ստեղծագործությունները թեև ճիշտ գովասանքի են արժանացել, բայց ըստ արժանավույն չեն վարձատրվել, արևելագետներին այն հավանական կարծիքին են բերել, որ եթե նույնիսկ Մելիքն իրոք ուղարկել է պարգևներ, ապա, «գրուտահելի մարդը» տեղ չի հասցրել:

Իր առաջին պոեմի համար նիզամին վարձատրվեց մի ուրիշի՝ Դերբենդի տիրակալի կողմից. վերջինս իբրև պարգև նրան ու-

¹ Արևելագետներից առաջ կարծիքով առաջին գրեթե ավարտվել է 1172—74 թվերին:

դասակարգելու իր ստրկուհիներէն մեկին՝ գեղեցկուհի Աֆակին: Բանաստեղծն ընդունեց այդ նվերը, բայց պահեց իր մոտ այլևս ոչ իրան ստրկուհի, այլ որպէս իր օրինավոր կինը: Թե երբ է տեղի ունեցել այդ ամուսնութիւնը, առայժմ ստույգ կերպով որոշված չէ: Համեմատելով զայս այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1174 թվին կամ ավելի շուտ: Քանի որ 1174 թվին ծնվել է Նիզամիի միակ օրդին՝ Մուհամեդը: Սակայն ամուսնական երջանիկ կյանքը Նիզամին վայելեց ոչ երկար ժամանակ: Հավանաբար 1180 թվին, եթե ոչ ավելի շուտ, երբ նա աշխատում էր իր երկրորդ պոեմի՝ «Սոսրով ու Շիրինի» վրա, մահացավ նրա սիրեցյալ կինը: Խորը վիշտը ցնցեց պոետի ամբողջ էութիւնը, և նա յուր անսահման սէրն իր կնոջ նկատմամբ տեղափոխեց յուր ստեղծագործութեան հերոսուհուն՝ Շիրինին: Պետք է ասել, որ Նիզամին ընտանեկան կյանքում ընդհանրապես դժբախտ է եղել: Յուր առաջին կնոջը կորցնելուց հետո նա ամուսնացել է երկրորդ, ապա և՛ երրորդ անգամ և միշտ էլ կարճ ժամանակից հետո կորցրել է կնոջը: Նա ինքը յուր վերջին ստեղծագործութեան մեջ սուր կերպով նկատում է, թե իր ստեղծագործութիւնների ավարտումը զուգարկաբէլ է յուր կնոջ մահուան.

Տարօրինակ է իմ բախտը բառեր հյուսելու մեջ,
 ... Երբ ես պատրաստում էի Շիրին-հալվան,
 Դատարկվեց իմ տունը նրանից, ով քաղցրավենի էր
 պատրաստում,
 Երբ Լեյլի-գանձի շուրջը պարիսպ էի կանգնեցնում,
 Մի այլ գոհար ես պահ տվի այնտեղ:
 Այժմ էլ, երբ հարսանիքը՝ վերջին է հանգում,
 Մի այլ հարս ես հանձնեցի Ռիզվանին:²

Զրկվելով կնոջից՝ Նիզամին իր ամբողջ սերն ու գուրգուրանքը կենտրոնացրեց որդու՝ Մուհամեդի վրա, որին և շուտով իր ընթերցանքն ու խորհրդակիցը դարձրեց:

Ավարտելով «Սոսրով ու Շիրինի» 1180 թվին, բանաստեղծն

առաջ ուղարկում է Իլդիզիզիդ Էմիր Զհան Փահլևանին, որ հրամայում է հատուցել Նիզամիին արժանի պարգևով. բայց, ինչպէս յուր հետք են տալիս փաստերը, այդ կարգապարտութիւնը պաշտոնյաների կողմից ի կատար չի անվել: Միայն Էմիրի մահովանից հետո՝ 1186 թվին, նրա եղբայր ու հաջորդ Կրզը Արսլանը հիշեց բանաստեղծին և հատկացրեց նրան մի կիսավեր գլուխ, որ ավելի շատ ծախս էր պահանջում տիրոջից, քան եկամտաբերում: Ուշագրավ է, որ այդ առթիվ ինքը Նիզամին էլ դառն հեղանջով նկատում է, թե շահը դիտե, որ բանաստեղծը սակավապետ է և ոչ խստապապատասխան: Տիրութիւն արեւ է Նիզամին այդ գլուխին, որ կոչվում էր Համդունիան, թե ոչ, և ո՞ր շաբով նա եկամտու է բերել բանաստեղծին, հայտնի չէ. այնուամենայնիվ, իր իսկ Նիզամիի հետագա ստեղծագործութիւններում արտահայտված տրտունջը հաստատում է, որ դրանից հետո էլ նրա տնտեսական դրութիւնը չի բարելավվել:

«Սոսրով ու Շիրին» պոեմն ավելի մեծ ընդունելութիւն գտավ Նիզամիի համբավը հռչակվեց ամբողջ երկրում: Եվ, ահա, 1188 թվին Շամսու շիրվանշահ Ախսիթանը հատուկ սուրհանդակի միջոցով պատմիրում է բանաստեղծին գրել իր համար մի նոր պոեմ և առաջարկում է նաև թեման, որ է արաբական ավանդութիւնը Լեյլիի ու Մեջնունի դժբախտ սիրո մասին: Բանաստեղծը, որ նախապես չէր ատրոծում այդ թեմայից, իր որդու հորդորանքներով հանձն է առնում պատվերը և ոչ ավելի քան շորս ամսում ավարտում յուր նոր ստեղծագործութիւնը, որ շուտով շտեմնված հաշակի է արժանանում ամբողջ մահմեդական Արևելքում: Պոեմն անհերեակայելի ժողովրդականութիւն ստացավ ոչ միայն Աղբբեջանում, այլև ամբողջ Առաջավոր Արևելքում և դարձավ հետագայի շատ ու շատ բանաստեղծների ազդեցութեան ու նմանութեան առաջնակարգ աղբյուրներից մեկը:

1196 թվին Նիզամին նոր պատվեր է ստանում Մարագայի տիրակալ Քորթա-Արսլանից. վերջինս դիմում էր բանաստեղծին, որպէսզի մի նոր ստեղծագործութեամբ անմահացնի նաև իր անուշը: Նիզամին այս անգամ էլ դիմեց պարսկական ժամանակագրութեանը և իբրև թեմա ընտրեց սասանյան Բահրամ Գուր արքայի պատմութիւնը: Նույն թվի հուլիսին իսկ նա ավարտեց իր նոր

¹ Սոսր շի-քանդար Նամեխ մասին է.
² Դրախտի պահապանը:

պոեմը, որ կրում էր «Յոթ գեղեցկուհիներ» (կամ՝ Յոթ պատկերներ)¹ վերնագիրը:

Նիզամիի կյանքի հետագա տարիների մասին այլևս տեղեկություններ չունենք: «Յոթ գեղեցկուհիներից» հետո նա գրել է իր վերջին պոեմը՝ «Իսքանդար-Նամեն» (Գիրք Ալեքսանդրի մասին), բայց թե երբ է ավարտել այն, հայտնի չէ: Բանաստեղծն ասում է, որ այդ ստեղծագործության վրա աշխատելու ժամանակ լրացել է որդու 17 տարին, որ համընկնում է 1191 թվին. բայց դա կարող էր աշխատանքի սկիզբը լինել և, ամենայն հավանականությամբ, աջակց էլ է: Իսկ այդ նշանակում է, թե Նիզամին «Իսքանդար-Նամեն» վրա աշխատել սկսել է շատ ավելի վաղ, քան «Յոթ գեղեցկուհիների» վրա:

Իր կյանքի վերջին տարիներում Նիզամին շատ ավելի ծանր օրեր է ապրել. իր առանց այն էլ ոչ բարենպաստ տնտեսական կացությունն էլ ավելի ծանրացել է երկրաշարժի շնորհիվ, ոչի նկարագրությունը տալիս է նա իր վերջին ստեղծագործության մեջ: Իր կրած զրկանքների մասին բանաստեղծն առանձնապես շատ է գանգատվում վերջին պոեմում:

Ճշտված չէ նաև Նիզամիի մահվան թիվը: Առայժմ հավանական են համարում, որ նա մեռել է 1203 թվին: Նիզամիի հայրենակիցները, որոնք, ի դեմս նրա, տեսնում էին իրենց իմաստուն խորհրդատուին, օգնականին ու պաշտպանին, թաղել են նրան մեծ շուքով: Նրա գերեզմանի վրա կանգնեցրել են արձան, որ կանգուն է եղել մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Ժողովրդի հիշողության մեջ Նիզամին մնացել է իբրև ժողովրդի շահերի արդար պաշտպան, իբրև սուրբ, և ժողովուրդը նրա շիրիմը դարձրած է եղել ուխտատեղի: Աղբրեշանական ժողովուրդն այժմ նոր, հակայական հուշարձան է կանգնեցրել բանաստեղծի հայրենի քաղաքում՝ Կիրովաբադում:

¹ Թնագրում վերնագրված է «Եփթ փեյթաթ». պարսկերեն վիճար բառը նշանակում է և՛ պատկեր, և՛ գեղեցկուհի: Երկու իմաստն էլ համապատասխանում են պոեմի բովանդակությանը. հավանական է, որ ճեպ այդ էլ նկատի ունենալով հեղինակն ընտրել է այդ երկիմաստ բառը:

Նիզամիի հիշյալ հինգ պոեմները կազմում են մի ժողովածու, որ կրում է «Նամես» (Հնգյակ) ընդհանուր վերնագիրը: Բացի դրանից հեղինակն իբրև ժառանգություն է թողել նաև քնարական բանաստեղծությունների մի ժողովածու (Դիվան), որ, սակայն, ամբողջությամբ չի հասել մեզ: Թեև Նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները ևս, ինչպես կտեսնենք ստորև, գեղարվեստորեն բարձրարժեք ստեղծագործություններ են, սակայն նա իր բանաստեղծական փառքը նվաճել է հիշյալ հինգ պոեմներով: Այդ պոեմները Նիզամին ինքը չի միացրել մի ժողովածուի մեջ. արևելագետները պարզել են, որ այդ կառավարված է մոտավորապես տասներեքերորդ դարում՝ անհայտ խմբագիր-արտագրողի կողմից. վերջինիս է պատկանում նաև «Նամես» խորագիրը: Համենայն դեպս, հինգ պոեմների միացումը մի ժողովածուի մեջ կամսե վերնագրով՝ Արևելքի մահմեդական ժողովուրդների գրականության սրբազորված տրադիցիաներից մեկը դարձավ Նիզամիի այդ ժողովածուի շնորհիվ: Ծիշտ է, հետագայում որոշ բանաստեղծներ գարծյալ այդ տրադիցիաներին հետևելով՝ մի ժողովածուի մեջ միացրել են ոչ թե հինգ, այլ յոթ պոեմներ (Յոթնյակ), սակայն այդ առանձնապես հաջողություն չի ունեցել, և մինչև 18-րդ դարն էլ գերազանցապես տարածված է եղել հնգյակը:

Նիզամիի «Նամեսի» մեջ պարունակվող այդ հինգ պոեմների միջև թե՛ սյուժետի, և թե՛ կառուցվածքի ու տաղաչափության տեսակետից որևէ ընդհանուր բան չկա: Ընդհակառակն, նրանք իրարից շափազանց տարբեր են և՛ թեմատիկայով, և՛ կառուցվածքով: Սակայն, նախքան այդ ստեղծագործությունների վերլուծության անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի ծանոթացնել ընթերցողին նրանցից յուրաքանչյուրի բովանդակության հետ:

Գաղտնիքների գանձարան.¹¹⁷⁶ Ինչպես ասել ենք, Նիզամիի առաջին ստեղծագործությունը կրում է դիդակտիկական բնույթ. նա շունի մի ընդհանուր թեմա, այլ բաղկացած է քսանհինգ զրույցներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է Նիզամիի հայացքները՝ կյանքի այս կամ այն երևույթի մասին և նրա խորատները այդ առթիվ: Ստեղծագործությունն սկսվում է ներածական զրույցներով՝ «Այս գիրքը կազմելու և նրա արժանիքների մա-

17
92-2
BIBLIOTEKA
97 ԱՊՐԱՆԱ

սին», «եկոսքի առաջնությունների մասին», «Գիծում աստծուն» և
այլն: Ուշագրավ է, որ նույնիսկ աստծուն դիմելիս ու նրան նկա-
րագրելիս էլ նիզամին արտահայտում է յուր բաղաբաղկան հայացք-
ները. աստծուն նա չի ներկայացնում իբրև վերացական, ինչ-որ
մի բացարձակ էություն, այլ դնում է նրա մեջ մարդկային հատ-
կանիչներ, և, որ առանձնապես կարևոր է, ներկայացնում է նրան
իբրև աշխատավորների պաշտպան: Հենց այդտեղից էլ նկատվում է նա
զանգատվում է աստծուն բունակալներից ու կեղծիչներից, ասելով.
«ոգնիր ինձ, չէ՞ որ մենք զուրկ ենք արդար դատավորից. եթե դու
մեզ վանես, էլ ո՞ւմ դիմենք մենք... Կրճատիր (նրանց) վարձը,
որովհետև նրանք շատ են պահանջում, դու վերցրու (նրանց) բա-
ժինը, որովհետև նրանք կողոպտիչներ են»: Այս ներածական
գլուխներին հաջորդում են բուն զրույցները, որոնք զանազան բո-
վանդակություն ունեն: Ամեն մի զրույցի տեղում, որպես մուտք,
նիզամին շարադրում է իր սկզբունքները տվյալ զրույցի առանցքը
կազմող երևույթի մասին, դրանով, կարծես, տեսականորեն նա-
խադատարարաբար ընթերցողին, ապա պատմում է որևէ առակ կամ
պատմվածք՝ այդ տեսական շարադրանքի ոգուն համապատաս-
խան: Գրքի այսպիսի կառուցվածքը առիթ է տվել եվրոպական
բուրժուական արևելագետներին այս ստեղծագործությունը համա-
րելու գեղարվեստորեն, թույլ գործ: Սակայն այդ արևելագետներն
իրենց այդպիսի գնահատականի համար շահանիչ են ընդունել
բուրժուա-էսթետի նաշակը: Իրականում դա մի մեծարժեք ստեղ-
ծագործություն է և արժանի ավելի մեծ ուշադրության, քան այն,
որին արժանացել է մինչև այժմ: Իհարկե, հենց այն հանգամանքը,
որ նա շունի մի ընդհանուր թեմա, հայտնի շահով դժվարացրել է
բանաստեղծի գործը. դրան ավելացել է նաև այն, որ նա իրեն
նպատակ չի դրել այդ առաջին գրքում հյուսել սիրային ոտմանտի-
կական մի պատմություն, կամ մի դուրսագանձվալ նա այդ ստեղ-
ծագործությամբ կամեցել է գեղարվեստորեն արտահայտել իր փի-
լիսոփայական, բարոյագիտական հայացքները: Նաև այդ նշանակում
է, որ ստեղծագործության ամբողջությունն ու միասնականությունը
հիմնված է ոչ թե թեմայի, այլ այդ փիլիսոփայական-բարոյագի-
տական հայացքների ամբողջ սիստեմի վրա: Հենց այս հանդա-
մանքն էլ երկրորդ, ավելի լուրջ դժվարությունն էր հանդիսանում.
Հեշտ չէ բանաստեղծական խոսքով, շահածո ստեղծագործությամբ

շարադրել մի ամբողջ փիլիսոփայություն: Իսկ նիզամին շաֆա-
զանց վարպետորեն կարողացել է կատարել այդ. հենց այս է, որ
բուրժուական արևելագետները չեն ուզում տեսնել: Բացի դրանից,
բուրժուական արևելագետները փորձում են դարձյալ նսեմացնել
այդ երկիր արժեքը նաև բովանդակության տեսակետից: Նրանք աշ-
խատում են ցույց տալ, որ «Գաղտնիքների դանձարանը» միսթի-
կական բնույթ կրող երկ է, որ նրա մեջ արտահայտված փիլիսո-
փայությունը սուփական կրոնափիլիսոփայությունն է: Բայց այս
մտածելով միանգամայն սխալ է և ցայտուն կերպով ցույց է տա-
լիս բուրժուական արևելագետների մի հայտնի տենդենցը: Այդ
արևելագետները շատ բանաստեղծների են հուշակել իբրև սուփի-
քանաստեղծներ, կամենալով սրողել, մթաքնել նրանց ստեղծա-
գործություններում արտահայտված առաջավոր գաղափարները,
կամենալով նրանց սոցիալական բողոքը «մեկնաբանել» իբրև սու-
ֆիական «հրաժարումն աշխարհիկ կյանքից»: Այդպես են վարվել
նրանք Օմար Խայամի քառյակների հետ, այդպես վարվել են
հայտնի դեմոկրատ, բանաստեղծ-պոետական դիստ նասիրի Խոս-
րովի ստեղծագործությունների հետ, այդպես են վարվել նաև
նիզամիի այս պոեմի հետ: Համարել այդ ստեղծագործությունը
գեղարվեստորեն թույլ, իսկ բովանդակությամբ էլ միսթիկական և
զրանով իսկ արժեքազրկել այն, թույլ չտալ, որ նրանում արտա-
հայտված սոցիալական բողոքը հատնի մասսաներին, բողաբել
այդ բողոքը և մեկնաբանել այն սուփիզմին հատուկ այլարանու-
թյուններով. — ահա բուրժուական արևելագետների նպատակը:
Մինչդեռ սովետական արևելագիտությունը, որ, զինված մարքս-
լենինյան փիլիսոփայությամբ, կարողանում է ճշտորեն հասկանալ
ու գնահատել երևույթները, ճիշտ կերպով հասկանում է նիզամուն,
վեր հանում այդ ստեղծագործության մեջ արտահայտված սոցիա-
լական բողոքը և դրանով իսկ մերկացնում բուրժուական արևե-
լագիտության այդ հակագիտական վնասակար տենդենցը: Որ նի-
զամիի այդ ստեղծագործության մեջ հիմնականը հենց սոցիալա-
կան բողոքն է, բողոքը՝ կեղծբուժաների, բռնությունների ու շահա-
գործման դեմ, կարելի է ցույց տալ մի քանի զրույցների հակիրճ
բովանդակությունը շարադրելով: Այսպես, «Մուշիրվանի և իր վի-
գրի մասին» պատմվածքում հեղինակը պատմում է, թե մի ան-
գամ Մասսանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորը որսորդության

ժամանակ հետացել էր թիկնապահ խմբից: Նրան հետևում էր մի-
աջն իր վեզիբը: Իրենց ճանապարհին արքան ու վեզիբը հասնում
են մի ավերված դուռի: Շուրջն ամեն ինչ դատարկ էր, ամենու-
րեք բարձրանում էին կործանված տների փլատակները: Ղլար ո՛ր
կյանք, ո՛չ մարդ: Միայն մի կիսավեր պատի վրա նստած էին եր-
կու բու, որոնք ինչ որ քանի մասին ոգևորությամբ խոսում էին:
Քուերի բարձր հիշը, որ լավում էր այդ ավերակների միջից, ասո-
ւտ ազդեց արքայի վրա և միաժամանակ շարժեց նրա հետաքրք-
րությունը: «Ինչի՞ մասին են խոսում նրանք», — հարցրեց արքան
վեզիբին: Պարզվեց, որ նրանցից մեկն իր աղքատ կենսության է
տալիս մյուսին և իբրև հատուցում նրանից պահանջում է արդ ու-
վերված գյուղն ու շրջակայքի մի քանի այգիների գյուղեր: Մյուսը
պատասխանում է, թե ինքը հաճույքով կարող է տալ այդ աղք-
տակները և ավելացնել դրան հարյուր հազարավոր այգիների ավե-
րակներ, որովհետև քանի դեռ կենդանի է ետքով Անուշիրվանը,
ժողովուրդը կմնա թշվառության մեջ և շատ ու շատ գյուղեր դեռ
կավերվեն: Այդ խոսքերը խորապես ներգործում են Անուշիրվանի
վրա. նա այնուհետև վերջ է տալիս բնություններին և կառավա-
րում է երկիրն արդարությամբ ու բարությամբ:

Իրեն Նույնպիսի բովանդակություն ունի նաև «Սուլթանի
Սանջարի և պառավի մասին» պատմվածքը, բայց սրա մեջ բո-
լորը բնությունների ու կեղևքումների դեմ արտահայտված է ա-
վելի սուր կերպով: Նիզամին պատմում է, որ մի պառավ կին գա-
լիս է սելջուկյան սուլթան Սանջարի մոտ և նրան բողոքում իրեն
հասցրած տանջանքների ու նեղությունների մասին: Ամբողջ պատ-
մվածքը, բացառությամբ մի քանի նրկատողից, պարունակում է
սուլթանի ու նրա պաշտոնեության անիրավությունների, կեղև-
քումների ու բնությունների թվարկումը, որ առանց վախենալու
սուլթանի առջև կատարում է պառավը:

Ես, — ասում է պառավը սուլթանին, — թո մեջ չեմ տեսնում
արդարադատության պատկը,
ես չեմ տեսնում կեղևքման վերջը,
Թագավորը պետք է ժողովրդին ապավեն լինի,
Իսկ դու գողի պես կեղևքում ես ժողովրդին:

Դու ստրուկ ես, թեկուզ և արքայական զգեստ ես հագել,
Ի՞նչ Թագավոր ես դու, որ վնաս ես հասցնում ժողովրդին:

Դու թեև տակնուվրա ես արել աշխարհը,
Բայց ի՞նչ հերոսություն ես արել ընկել դու...

Պաշտացած պառավը հիշում է սուլթանի բոլոր շարագործու-
թյունները և խորհուրդ է տալիս նրան հրաժարվել բնություննե-
րից ու կառավարել երկիրը արդարությամբ: Բայց՝

Երբ ասանի տիրակալ Սանջարը շանսաց
մյու իմաստուն խոսքերին և կորցրեց երկիրը:
Նվ այժմ երկրի վրա արդարություն չկա,
Որոնքիք այն միայն Սիմուրգի՞ թևի վրա:
Նվ ամոթն է մոռացված կապույտ երկնի տակ,
Նվ պատիվը՝ որպես ծուխ՝ այս հողագնդի վրա:
Վեր կաց, Նիզամի, և լացի՛ր ամոթից,
Արյուն լացի՛ր նրանց վրա, ում համար արյունը ջուր է:

Այսպես է եղբայրակում հեղինակը այդ պատմվածքը:
Մի երրորդ պատմվածքի՝ «Բոնակալ Թագավորի և արգաս
ճգնախորի մասին» պատմվածքի մեջ հետևյալն է պատմում: Հաջ-
քաջ անտունով մի Թագավոր կար, որ բնությամբ նեղում էր ժողո-
վրդին ու կեղևքում անասնու: Մի օր գալիս է նրա մոտ մի մարդ,
որն իմանում էր ամեն գաղտնիք, և հայտնում, թե այսինչ ճգնա-
վորը Թագավորին բոնակալ է անվանել: Թագավորն, անմիջապես
հրամայում է կանչել ճգնավորին: Դահլիճը պատրաստություն է
տեսնում նրան գլխատելու: Դալիս է ճգնավորը: Թագավորը նրան
հարցնում է, թե ճի՞շտ է արդյոք, որ նա իրեն բոնակալ է անվա-
նել:

— Ես եմ, որ գու ինձ դե ես ասել,
Հաստատե՛ղ ես, որ անմեղներին սպանել եմ, — ասում է
Թագավորը:

Դու գիտես, որ իմ թագավորությունը նման է Սողոմոնի

թագավորությանը:

Ինչո՞ւ ուրեմն ինձ դե-բնակալ ես կոչումս:

Սերունդն առանց երկուդ կրեչու հաստատում է, որ իրոք ինքը կոչել է նրան բնակալ, և այդ՝ այդպես է.

«... Ես չեմ քնել:

Ես ավելին եմ ասել, քան այդ խոսքերը:

Դու ամոթ չունես փոքրերի ու մեծերի առջև,

Դու կողոպտում ես գյուղերը, կեղեքում քաղաքները:

Ես նա եմ, որ հաշվել է քո շարիքները,

Չարի ու բարու մեջ քո հայելին եմ եղել:

Դու նրա (հայելու) մեջ անդրադարձել ես ախպես,

ինչպես կատ.

Ջարդել այդ հայելին, մեծ պատիվ չէ:

Ես արդար եմ, հասկացի՞ր իմ խոսքերի ճշտությունը,

Իսկ թե կախել ես ուզում, ես պատրաստ եմ ճաշփանս:

Բնակալ թագավորը հասկանում է ճգնափորի խոսքերի ճշտ-
մարտությունը և հրամայում է մեծամեծ պատիվների արժանացը-
նել նրան՝ գլխատելու փոխարեն, իսկ ինքը այնուհետև կառավար-
ում է երկիրը արդարությունը:

Կարելի է դարձյալ պատմվածքներ մեջ բերել, որոնց մեջ նի-
զամին սուր կերպով քննադատում է տիրող անարգարությունները,
բայց մենք բավականանում ենք այսքանով:

Եթե մի կողմից հեղինակը քննադատում է բնակալներին,
մերկացնում նրանց բունություններն ու անարգարությունները, ա-
պա, մյուս կողմից, նա հակադրում է դրանց իրենց աշխատանքով
ապրող մարդկանց: Այսպես, օրինակ, «Երկրագործի և Սուլեյմանի
ճասին» պատմվածքում նա պատմում է, թե մի օր Սուլեյմանը
(Սողոմոնը) դաշտում տեսնում է մի ծերունի հողագործի, որ իր
տնից մի բուռ ցորեն հավաքած ցանում է հողում: Սողոմոնը
թռչի բերանով հարցնում է նրան, թե ինչո՞ւ է ցորենը ցանում
այնպիսի հողում, որտեղ ցուր չկա: Սերունդին պատասխանում է,
թե ինքը հողից ու ջրից օգնություն չի խնդրում, իր ջուրը՝ իր բր-
տիկն է: «Ես չեմ մտածում թագավորության և իշխանություն ձեռ-

ան, — ասում է նա, — քանի կենդանի եմ, բավական է ինձ այս
ցանքը»:

Նույնպիսի բովանդակություն ունի նաև «Սեր աղյուսագործի
ճասին» պատմվածքը. մեկը հանդիմանում է աղյուսագործին այն
բանի համար, որ նա անարգ աշխատանքով է դրաղվում, ամբողջ
օրը գործ ունի միայն ցեխի հետ: Աղյուսագործը պատասխանում է,
թե ինքը հպարտ է նրանով, որ իր աշխատանքով է ապրում. «Ես
նրա համար եմ աշխատանքին մեկնում ձեռքերս, որպեսզի ձեռքս
թեղ չկարկանեմ» ողորմության համար:

Վերը հիշված պատմվածքները բավական են արդեն համոզ-
վելու համար, թե «Գաղտնիքների գանձարանը» մի միսթիկ-սու-
ֆիական երկ չէ: Նրա մեջ հեղինակը շատ որոշակի և գործնական
նպատակ է դրել. ցույց տալով տիրակալների բունություններն ու
անիրավությունները և հակադրելով դրանց արդարությունն ու բար-
ությունը՝ խրատել հենց իր իսկ ժամանակի տիրակալներին: Այս
նպատակին հետամուտ լինելով էլ՝ նա անողոր կերպով մեր-
կացնում է հասարակական կյանքի շարիքները, անխնա կերպով
ձաղկում անցյալի և իր ժամանակի թագավորներին՝ անսանձ կա-
մայականությունների ու կեղեքման համար: Այս է, ահա, «Գաղտ-
նիքների գանձարանի» արժանիքը, որ շեն ուզում տեսնել բուրժու-
ական էսթետները և ոչ միայն շեն ուզում տեսնել, այլև աշխա-
տում են բողաբելի:

Այսպիսով «Գաղտնիքների գանձարանը» մի մեծարժեք գե-
ղարվեստական երկ է, որի հիմնական արժանիքը հենց այն քննա-
դատական ոգին է, որով դիտում ու պատկերում է իրականությու-
նը: Նրա գեղարվեստական արժանիքին մեծապես նպաստում են
լեզվի հարստությունն ու պատկերների ճոխությունը: Անշուշտ, և
թե այդ ստեղծագործության լեզուն համեմատենք, օրինակ, «Թա-
րով ու Շիրինի» լեզվի հետ, ապա՝ կնկատենք որոշ բարդություն,
խրթին բառերի գործածություն և համեմատությունների որոշ վե-
րացականություն: Բայց այդ արդյունք է հենց ստեղծագործու-
թյան բնույթի: Ինչ խոսք, որ փիլիսոփայական դատողությունները,
խոհերն ու գաղափարները չափաժող խոսքի ենթարկելն այնքան էլ
հեշտ բան չէ. ինչպե՞ս կարելի է այդ գիղակտիկական ստեղծա-
գործության արժանիքը գնահատել սիրային-ռոմանտիկական վե-
պի չափանիշով: Հենց միայն փիլիսոփայական բազմաթիվ տեղ-

միննեք բավական են, որ երկի լեզուն գեղարվեստական պարզ
գրական լեզվից վերածվի բարդ, դժվար հասկանալի բառերով ու
պատկերներով ծանրաբեռնված լեզվի: Բայց դա տվյալ դեպքում
չի կարելի դիտել իբրև բացասական մի բան. դա բխում է հենց
երկի ոգուց և, հետևաբար, տվյալ դեպքում նպաստավոր հանգա-
մանք է, որովհետև պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ:

✱ Խոսքով ու Շիրին. — Այս պոեմն, ինչպես ասել ենք, սիրային-
ուսումնարկական վիպերգ է. նրա նյութը քաղված է Իրանի պատ-
մութունից: Իբրև աղբյուր նիզամին անշուշտ առաջին հերթին
օգտագործել է պարսից թագավորների ժամանակագրությունը,
բայց մեծ շահով նյութ է քաղել նաև ժողովրդական ավանդու-
թյուններից, հատկապես Քաարի Շիրին ու Բիսուֆունա-ից (Շիրի-
նի և Բիսուֆունի պատմությունը): Վիպերգի համառոտ բովանդա-
կությունը հետևյալն է:

Սասանյան Հորմուզ (Որմիզդ) արքան ունենում է մի տղա՝
Խոսրովին, որ պատմության մեջ հայտնի է Խոսրով Փարվիզ անու-
նով: Հայրը անսահմանորեն սիրում է որդուն և, շինելով նրան
ուշենյ, միաժամանակ ամեն ջանք գործադրում է որդուն արդարու-
թյան ու բարության ոգով դաստիարակելու համար: Նա նույնիսկ
խստորեն պատժում է որդուն՝ գյուղացիների նկատմամբ թույլ
աված անիրավության համար:

Երիտասարդ արքայազնի շքախմբի մեջ էր մեծարվեստ նկա-
րիչ Շափուրը, որ մի աշխարհ տեսած մարդ էր և շատ հետաքրքիր
պատմություններ էր պատմում իր տիրոջը: Մի անգամ էլ նա
պատմում է, թե Կասպիական ծովափի լեռնատանում կա մի թա-
գուհի, որի անունն է Շամիրա, բայց հպատակները կոշում են նր-
բան Միհին-բանու (Մեծ տիկին): Նրա մոտ է լինում իր ազգակա-
նուհի Շիրինը, որի նման գեղեցկուհի աշխարհում չկա: Երիտա-
սարդ արքայազնի սրտում այդ պատմությունը խոր արմատներ է
ձգում և նա թախծում է Շիրինի մասին: Ի վերջո, նա հանձնարա-
րում է Շափուրին՝ գնալ Հայաստան, գտնել Շիրինին և բերել նր-
բան: Այդ դժվար գործը կատարելու համար Շափուրը հույսը դը-
նում է իր արվեստի վրա և դիմում է դեպի Հայաստան: Նա նկա-
րում է Խոսրովի պատկերը յուր արվեստի ամբողջ վարպետու-
թյամբ: Հայաստանում՝ իմանալով, թե սրտեղ է գտնվում Շիրինը
այդ պահին, գնում է նրա զբոսավայրը և նետում է Խոսրովի

պատկերը Շիրինի առջև նկարը ցանկալի ազդեցություն է ունե-
նում օրիորդի վրա. դրանից բաշաղքված Շափուրը թույլտվու-
թյուն է խնդրում օրիորդից՝ նրա մոտ գնալու: Գնալով նրա մոտ՝
նա պատմում է Խոսրովի սիրո ու սաստապանքների մասին: Շիրի-
նը նույնպես վառվում է սիրով և, առանց այլևս ժամանակ կորց-
նելու, իր արագավազ Շաբդիզ ձին նստած՝ սլանում դեպի Իրան:

Այդ միջոցին, Խոսրովի թշնամիները կարողացել էին նրա հո-
քը այն աստիճան գրգռել որդու գեմ, որ արքայազնն ստիպված էր
փախուստի դիմել՝ հոր զայրույթից ազատվելու համար: Նա էլ
դիմում է դեպի Հայաստան: Ծանապարհին նա հանդիպում է մի
աղբյուրի, հենց այն ժամանակ, երբ շողից տանջված Շիրինը՝ ճա-
նապարհորդի շապանով՝ լողանում էր նրա մեջ: Խոսրովը չի ճա-
նաչում իր սիրածին, որի դեմքը ծածկված էր արծախած մազերով:
Շիրինը նույնպես չի ճանաչում Խոսրովին, բայց հմայվում է նրա
գեղեցկությամբ, թեև նա դաստապարտում է իրեն ու զարմանում,
թե ինչպես միաժամանակ ինքը կարող է սիրել երկու տղամարդու:
Աղբյուս էլ նրանք, առանց իրար ճանաչելու, հեռանում են միմյան-
ներից:

Հասնելով Մեղաին՝ Խոսրովի հայրենի քաղաքը՝ Շիրինը տե-
ղեկանում է, որ Խոսրովն այստեղ չէ, բայց բանի որ Խոսրովը
մեկնելուց առաջ հրամայել էր իր ստրկուհիներին պահել Շիրինին
իրենց մոտ, Շիրինը համաձայնում է դրան և մնում այնտեղ:

Խոսրովը հասնում է Հայաստան և լավ ընդունելություն է
գտնում Շիրինի անհետացումից վշտացած Միհին-Բանուի մոտ:
Վերջինս առաջարկում է Խոսրովին ձմեռն անցկացնել իր մոտ՝
Բերդա մայրաքաղաքում:

Հայրենիքից հեռու՝ ստրկուհիների ընկերակցությամբ Շիրինը
երկար ժամանակ չի կարողանում ապրել. շուտով նա ծանձրույթ է
ազում. դրան ավելանում է նաև այն, որ Մեղաինի կլիման նույն-
պես վնասակար է ազդում նրա առողջության վրա: Նա պահան-
ջում է կառուցել իր համար մի ամբողջ լեռնախին շրջանում: Նրան
խանդոդ ստրկուհիները կաշառում են ճարտարապետին և ամբողջը
կառուցել տալիս մարդկային բնակությունից հեռու մի կիրճում:

Շափուրի միջոցով իմանալով Շիրինի տեղը՝ Խոսրովն ուղար-
կում է Շափուրին նրան Բերդա բերելու: Բայց հենց այդ միջոցին
հայրենի երկրի դեպքերն ստիպում են նրան վերադառնալ Մեղա-

ինն նա լուր է ստանում, որ հայրը մահացել է, ու շտապում է գահը ժառանգելու, և երբ Երրինը գալիս է Բերդա, նա ալիս այնտեղ չէր: Իրանում խոսքովի գործերը բարդանում են. ֆեոդալները, որոնք մինչև այդ էլ չէին սիրում նրան, Բահրամ Զուգրինի դիտավորություններում են: Խոսքովի ստիպված է լինում փախչել հայրենի երկրից և ապաստան գտնել Բերդալում: Վերջապես երկու սիրահարներին հաջողվում է հանդիպել իրար: Սակայն դրանով գրեթե ոչինչ չի փոխվում: Միհին-Բանուն խոհեմաբար հսկում է Երրինին և խրատում է անձնատուր չլինել խոսքովին, մինչև որ վերջինս օրինական կերպով շամուսանա Միհինի հետ: Երրինը հետևում է նրա խորհուրդներին և խոսքովի թախանձանքներին պատասխանում այն հանդիմանություններ, որ գահազուրկ արքայազնին վայել չէ վայելքներին անձնատուր լինել: Ինքը խոսքովի կինը կլինի այն ժամանակ միայն, երբ նա կտիրանա հոր գահին: Վերափոխված ու գայրացած խոսքովը վճռում է գործի դիմել, բայց շունենալով իր սեփական գործը՝ նա դիմում է բյուզանդական կայսեր օգնությունը: Խոսքովն ստանում է այդ օգնությունը՝ ամուսնանալով նրա աղջկա՝ Մարիամի հետ և բյուզանդական զորքով Իրան մտնելով տիրանում է գահին: Այդ հաղթանակը, սակայն, չառ էլ չի երջանկացնում նրան: Նա չի կարողանում մոռանալ Երրինին, բայց և իրեն կախման մեջ է զգում Մարիամից, որին այնքան էլ չէր սիրում: Երրինը նույնպես տանջվում է նրա սիրով, բայց աշխատում է ցույց շտալ այդ ցուտով մեղեցում է նաև Միհին-Բանուն: Երրինը ժառանգում է գահը և, այլևս միանգամայն ազատ զգալով իրեն՝ երկրի կառավարումը հանձնում է մի վեզիրի, իսկ ինքը վերադառնում իր համար կառուցված ամրոցը:

Խոսքովն իմանում է այդ և թուլություն է խնդրում Մարիամից՝ Երրինին բերել իր մոտ: սակայն Մարիամը վճռաբար արգելում է, սպառնալով, որ այդ դեպքում ինքը կփախվի: Խոսքովը Եսափուրի միջոցով խնդրում է Երրինին, որ գաղտնաբար իր ամրոցը գա: Բայց Երրինն էլ բարեկությանը մերժում է, ասելով՝ թե ինքը խոսքովի ամրոցը կմտնի միայն որպես նրա օրինական կինը:

Երրինն էլ աստիճանաբար սկսում է նեղվել ամրոցում: Առանձնապես նրան նեղում էր կաթից զուրկ լինելը: Հոտերը գտնվում էին հեռավոր արտափայրերում, իսկ նա չէր կամենում

նեղություն տալ իր ծառաներին: Եսափուրի խորհրդով նա կանչում է բարտաշ Զարհադին, որպեսզի նա լեռները ճեղքելով առու բացի մինչև արտափայրերը՝ կաթի համար: Գալիս է Զարհադը. Երրինը խոսում է նրա հետ վարագույրի հետևից՝ առանց դեմքը ցույց տալու: Սակայն նրա բազրը ձախը հմայում է Զարհադին, և վերջինս խոստանում է բացել առուն մեկ ամսվա ընթացքում: Իրոք նա կարողանում է կատարել իր խոստումը՝ չնայած անասելի դժվարություններին: Առանց մտածելու ալիս այն պարզելների մասին, որոնցով Երրինը կամենում էր վարձատրել նրա հերոսական աշխատանքը՝ Զարհադը լուր անհուն սերը մարդկանցից ծածկելու համար դեպի մենություն է դիմում: Այնուամենայնիվ շուտով նրա սիրտ պատճառներով տարածվում է մարդկանց մեջ և հասնում է նաև խոսքովին: Խանդով լցված արքան կանչում է Զարհադին և հրամայում է շամուսնի Երրինի մասին. սակայն երկար վեճի ընթացքում նա, համոզվելով, որ չի կարող այդ բանն ստիպել Զարհադին ո՛չ հրամայելով, ո՛չ էլ սակու օգնությամբ՝ դիմում է մի ալ միջոցի: Նա պահանջում է Զարհադից, որպեսզի լեռների միջով ճանապարհ բացի մինչև Երրինի ամրոցը՝ խոստանալով, որ եթե Զարհադն այդ բանը կատարի, ինքը կհրաժարվի Երրինից: Հույսով ոգևորված Զարհադը գործի է անցնում. անհուն սերը բազմապատկում է նրա ուժերը, և նա գերբնական ուժեր գործադրելով ճեղքում է լեռները: Համոզվելով, որ իր կողմից անհրաժեշտ չի համարված հանձնարարությունը կարող է ի կատար ածել, խոսքովը դիմում է նենգության: Զարհադի մոտ է ուղարկում իր սուրհանդակին և հայտնում, որ իբր թե, Երրինը մեռել է: Անակրնկալ բոթը լսելով՝ Զարհադն իրեն լեռից ցած է նետում: Երրինը թաղում է նրան:

Այդ միջոցին մեղեցում է նաև խոսքովի կինը՝ Մարիամը: Բուրբ խոչընդոտները վերանում են. խոսքովը կարող է, վերջապես, ամուսնանալ Երրինի հետ: Բայց նա՝ լսելով Սպահանի գեղեցկուհի Եաքարի մասին՝ բերում է նրան իր մոտ, դրանով իսկ էլ ավելի բարդացնելով իր միճակը: Մի անգամ, որսորդության ժամանակ, նա վերջապես համարձակվում է գնալ Երրինի ամրոցը: Երրինը նրան ներս չի ընդունում և խոսում է նրա հետ ամրոցի պարսպից: Բայց հենց որ մերժված խոսքովը վերադառնում է, ալիս

Հրատարականալով դիմադրել սիրո մղումին, ինքն էլ հետևում է նրան:

Գաղտնաբար նա մտնում է խոսքովի վրանը և նրա երգիչնեցից մեկի միջոցով հաղորդում է իր ապրումները քնքուշ գազնեցուով: Խոսքովը համոզվում է, վերջապես, որ միայն օրինական ամուսնությունը կարող է տիրել Շիրինին և այդպես էլ կատարում է:

Շիրինի ազդեցությամբ խոսքովն ավելի լրջորեն է զբաղվում երգիչի կատարման գործով: Սակայն այդ ամուսնական երջանկաբեկումը նա երկար ժամանակ չի վայելում: Մարիամից ունեցած նրա որդին՝ Շիրունը, հրապուրվելով Շիրինի գեղեցկությամբ՝ գործում է ազնվականներին իր հոր դեմ, նրանց օգնությամբ խլում դասը, իսկ հորը զնգանը նետում: Շիրինը հետևում է ամուսնուն՝ համարակամ կերպով զնգան մտնելով, և դրանով իսկ թեթևացնում խոսքովի վիճակը: Բայց Շիրունը չի հանգստանում և գիշերով մի մարդասպանի ձեռքով սպանում է հորը: Նա կամենում է տիրանալ Շիրինին. վերջինս խոստանում է կատարել նրա բոլոր ցանկությունները միայն այն պայմանով, որ նախապես նա հրկիզի պալատը և ոչնչացնի այն ամենը, ինչ կարող է հիշեցնել խոսքովին, իսկ խոսքովին էլ թաղի մեծ շքով: Այդպես էլ արվում է. խոսքովի դիակը դրվում է դամբարանի մեջ. մտնելով դամբարանի ներսը և փակելով դուռը՝ Շիրինն ինքնասպանություն է կատարում:

Բովանդակության այս համառոտ շարադրանքից իսկ պարզ երևում է, որ Նիզամիի այս երկի առանցքը սիրո պրոբլեմն է: Մեծ քանաստեղծը լիակատար վարպետությամբ հյուսել է իր վիպերգը հետապնդելով մի նպատակ՝ ցուցադրել իր երկու գլխավոր հերոսների՝ խոսքովի ու Շիրինի կերպարն ամբողջությամբ. իսկ դրա համար նա ամենից առաջ դիմել է նրանց հոգեբանության վերլուծությանը՝ երևան հանելով այդ բնավորությունների հակասական կողմերը, դրանց զարգացումը՝ յուր ամբողջ բարդ ընթացքով: Իսկ հերոսների հոգեբանության այս վերլուծությունն ինչպես գիտենք, վերածնության էպոխայի գրականության բնորոշ գծերից մեկն է: Այդ նույնն է արտահայտված նաև կնոջ նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ: Նիզամին այս ստեղծագործության մեջ հետևել է մի նպատակ ևս. ցույց տալ կնոջ արժանիքները, պաշտ-

պանել նրա իրավունքները: Իսկ սա իր ժամանակին նշանակում էր ապստամբել Ռուրանի գողմանների դեմ: Գիտենք, որ առանձնապես մահճակալան աշխարհում կինը ծայրահեղ ստորացման է հասցվել. նրա վրա դիտել են պարզապես իբրև ապրանք: Ահա, դրա դեմ բողոքելով՝ Նիզամին ներկայացնում է Շիրինին ոչ միայն որպես նվիրվածության, մաքրության ու հավատարմության մարմնացում, այլև իբրև գործիչ, որ ոչ միայն կարողանում է կառավարել երկիրը, այլև կարողանում է ներգործել թագավոր-ամուսնու վրա՝ զարձանելով նրան արդար ու բարի կառավարող: Կնոջ դերը՝ իբրև գործիչ՝ նա էլ ավելի լավ է պատկերում Միհրն-Բանուի միջոցով, այդ ճիշտ է. բայց՝ Շիրինին ևս նա ներկայացնում է իբրև այդպիսին: Առանձնապես ուշագրավ են պոեմում արտահայտված դիտողությունները ժողովրդի նկատմամբ ունեցած նրա վերաբերմունքի մասին: Նա շարժազանց բարի, հոգատար է ժողովրդի նկատմամբ, ամեն կերպ աշխատում է թեթևացնել նրա վիճակը և վերացնել նրա նեղությունները: Իր սիրո մեջ էլ նա հանդես է գալիս իբրև միանգամայն դրական կերպար, և այն հանգամանքը, որ նա Ֆարհադի կորստյան պատճառն է դառնում, բոլորովին էլ սովոր չի գցում այդ կերպարի վրա: Նիզամին մեծ վարպետությամբ հոգեբանորեն արդարացնում է այդ Շիրինը խորապես վշտանում է Ֆարհադի տառապանքների համար, անկեղծորեն ցավակցում է նրան, բայց և այնպես նա չի սիրում նրան, այլ հավատարիմ է մնում խոսքովին: Կարելի էր ասել, թե նրան ավելի արժանի կլիներ Ֆարհադը, որի անսահման ու անձնուրաց սերը հակադրվում է խոսքովի քմահաճ ու վայելչասեր զգացումներին: Բայց Նիզամիի համար կարևորը այդ չէ, այլ այն, որ Շիրինը մինչև վերջն էլ հավատարիմ է իր սիրուն, հպարտ ու մաքուր հենց նրանով, որ ամբողջ կյանքում մեկին է սիրում: Այս բանն է հատարտում Նիզամին ամբողջ վիպերգում՝ սկզբից մինչև վերջ:

Խոսքովը յուր հոգեբանության որոշ կողմերով Շիրինի հակապատկերն է: Ամենից առաջ նա ներկայանում է որպես մի քմահաճ, վայելչասեր արքայազն, և շատ ճիշտ է բնութագրում նրան Միհրն-Բանուն Շիրինի մոտ, ասելով՝ թե նա միշտ շրջապատված է եղել ստրկուհիներով ու սովորել է կանանց վրա նայել իբրև իր կրթիչի առարկայի: Այդ բանն արդարանում է խոսքովի գործով իսկ: Եթե մինչև Շիրինին սիրելը նրա վարած կյանքը ներքի էր,

Եթե Մարիամի հետ ամուսնանալն արդարացիում է պետական նկատառումներով, ապա ինչո՞վ պետք է բացատրել Ծարարին իր պալատը բերելը, եթե ոչ՝ կնոջ մասին ունեցած նրա այդ հայացքով: Երբինին նա սիրում է, ճիշտ է՝ բայց այդ սերը էզոխասական, ոչ մի զոհողություն չճանաչող սեր է, որ նույնիսկ նրա հաճոյամոլությանը մագալափ չի խանգարում: Եթե Երբինը հանուն իր սիրո է կրում ամեն կարգի զրկանք ու դիմում է ամեն տեսակ զոհաբերությունների, մինչև իսկ ինքնասպանության, ապա խոսքովի սերը որևէ զոհողություն ու զրկանք չի ճանաչում: Նույնիսկ նրա ամուսնությունը Երբինի հետ դեռ չի նշանակում, որ նա միայն սիրո մղումով է արել այդ բանը: Այստեղ էլ գերազանցապես դեր է խաղում իր ցանկությանը հասնելու ձգտումը: Նա Երբինի հետ ամուսնանում է ոչ այնքան այն պատճառով, որ խորունկ սերը նրան մղում էր այդ բանին, և ոչ այն ժամանակ, երբ լիովին ազատ էր, այլ այն բանից հետո, երբ համոզվում է, թե առանց ամուսնանալու չի կարող տիրանալ Երբինին: Այստեղ էլ հաղթողը, վերջին հաշվով, Երբինի մարտությունն է: Նիզամին մեծ վարպետությամբ կարողացել է ցուցադրել արքայազնի հոգեբանությունը: Խոսքովի Երբինի հակապատկերն է նաև իբրև կանաչարոգ: Եթե Երբինը ժողովրդի նկատմամբ հոգատար է և ուշադիր, ապա խոսքովի դիտում է ժողովրդին պարզապես իբրև իր բախականության ու հարստացման աղբյուր: Այս գիծը նույնպես Նիզամին շատ լավ է դրսևորել:

Ինչ վերաբերում է Ծարհադին, ապա նա, թեև հանգես է գալիս իբրև միջանկյալ հերոս, այնուամենայնիվ ներկայանում է որպես մի ամբողջական կերպար: Նա խոսքովի հակապատկերն է: Եթե խոսքովի ոչ մի զոհողության ու զրկանքի չի դիմում հանուն սիրո և, ընդհակառակը, սերը ստորադասում է իր վայելքներին, ապա Ծարհադը ամեն ինչի դիմում է սիրո ներշնչմամբ: Ամբողջ պոեմի մեջ խոսքովի հանդես է գալիս որպես ոչ գործունյա, ոչ ձեռներեց մարդ՝ արևելյան բնականներին հատուկ հույություններ, մինչդեռ Ծարհադի կերպարն ստեղծվում է հենց նրա գործով: Նրա սերը հերոսական սեր է, մարզուն դեպի առաքինություն ու սխրագործություն մղող սեր: Իր սիրո մեջ Ծարհադը միանգամայն անձնուրաց է, նա բավականանում է հենց նրանով, որ սիրում է և աշխատում հանուն այդ սիրո: Այս սերն է, որ Նիզամին դիտում է իբրև ճշմարիտ, ազնիվ սեր և հենց դրանով էլ նա մերկայանում է

խոսքովի սիրո էությունը: Սակայն Ծարհադի մեջ Նիզամին տեսնում է նաև այլ գծեր. Ծարհադը Նիզամին կողմից ներկայացված է իբրև մի հերոս, որ վեհ է, վճառկան, զովարությունները հաղթահարող ու զորեղ: Անշուշտ այստեղ պարզորոշ կերպով դրսևորվում է նրա վերաբերմունքը քաղաքի արհեստավորական դասի նկատմամբ, որին նա հակադրում է տոհմիկ արիստոկրատիային: Բայց որքան էլ նա անբարյացակամ լինե՞ր տոհմիկ ազնվականության նկատմամբ, — իսկ ինչպես հետագայում կտեսնենք, այդ անժխտելի է, — և որքան էլ Ծարհադին, օժտեր գերմարդկային ուժով, այնուամենայնիվ իրականությունը մոռանալ չէր կարող: Եվ Ծարհադին զոհելով ու հաղթանակը խոսքովին տալով՝ նա, կարծես, կամենում է ցույց տալ, որ, համենայն դեպս, յուր ժամանակին հաղթողը դեռևս ֆեոդալական արիստոկրատիան է: Բնորոշ է, սակայն, որ Նիզամին, խոսքովի հաղթանակը համարում է խարդախության արդյունք. ազնիվ ճանապարհով խոսքովի հաղթել չի կարողանում: Ազնիվ կովի մեջ Ծարհադն անպարտելի է. թվում է, թե Նիզամին դրանով արտահայտում է բազաքի ուժի գիտակցումը և հավատը՝ նրա ապագա հաղթանակի նկատմամբ:

Թե այդ նյութը մշակելիս որ շափով Նիզամին հարազատ է մնացել իր աղբյուրներին և որ շափով կաշկանդված է զգացել իբրև դրանցով՝ դժվար է ասել: Բայց և այնպես, կերպարների այս բնութագիրն իսկ ցույց է տալիս, որ նա չի կաշկանդվել եղած ավանդություններով, այլ միանգամայն ինքնուրույն մոտեցում է ցուցաբերել յուրաքանչյուր հերոսի նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է ստեղծագործության լեզվին, պատկերավորությանն ու շափական արվեստին, ապա այս կողմից ևս նա անթերի է: Այս երկի լեզուն համեմատաբար շատ ավելի պարզ է, ազատ վերացական ու խրթին համեմատություններից, բայց և՛ գեղեցիկ ու հարուստ: Զարիական արվեստի կողմից ևս այս ստեղծագործությունը որոշ ազավելություն ունի «Գաղտնիքների գանձարանի» համեմատությամբ: Այնտեղ շափական արվեստը հեղինակի ուշադրության առարկան է, որոշ դեպքերում այդ բանն այնքան ծայրահեղության է հասնում, որ տեխնիկական կողմը առաջնություն է ստանում քովանդակության նկատմամբ: Իր առաջին ստեղծագործության մեջ հեղինակը կարծես ձգտել է ցույց տալ յուր անգերազանցելի հրմտությունը շափական արվեստի մեջ՝ մոռանալով երբեմն շափի

զգացումը: Մինչդեռ երկրորդ ստեղծագործության մեջ այդպես չէ-
լնալիս՝ անխնայական կործակիչ ամբողջ կատարելության, այստեղ
բովանդակությունը երբեք չի գիշում ձևին:

Այսպիսով, «Նոսրով ու Շիրինը» մի գեղեցիկ ստեղծագործու-
թյուն է, Արևելքի ժողովուրդների դրականության լավագույն կա-
թոններից մեկը: Կու՛ն՝ իր կառուցվածքով, խորը՝ հոգեբանական
վերլուծություններով, անհուն՝ իր հուզականությամբ, այդ վիպերգը
մի թանկագին ավանդ է դրականության դանձարանում, բանա-
ստեղծական կատարյալ վարպետության մի հուշարձան:

✕ Լեյլի և Մեջնուն. — Նիզամիի այս ստեղծագործության մեջ
նույնպես հիմնականը սիրո պրոբլեմն է. բայց այստեղ հեղինակը
դիտում է սերը մի այլ տեսանկյունով, ցույց տալիս նրա անհու-
շող ընթացքի կործանիչ հետևանքները:

Պոեմն սկսվում է դարձյալ ներածական գլուխներով, որոնցից
անանձնապես ուշագրավ է այն գլուխը, որի մեջ հիշում է իր հա-
րազատներին՝ հորն ու մորը, և այն գլուխը, որի մեջ գործնական-
խրատներ է տալիս իր որդուն: Բուն նյութը շարադրվում է ար-
պես: Ասածուն ուղղված երկար տարիների աղոթքներից ու աղա-
չանքներից հետո՝ Բենի-Ամիր ցեղի գլխավորն ունենում է մի արու-
զավակ, որին կոչում է Քեյս: Սրբ նա տասը տարեկան է դառնում,
հայրն ուղարկում է նրան դպրոց, ուր սովորում էին աղաներն ու
աղբիկները միասին: Այստեղ նա հանդիպում է Լեյլիին. պատա-
նիներն ամեն օր հանդիպելով իրար՝ մտերմանում են և, վերջա-
պես, սիրում միմյանց: Նրանք սկզբում աշխատում են թաքցնել
իրենց սերը, բայց հակառակ դրան, շուտով դա բոլորին հայտնի
է դառնում, ըստորում Քեյսի կրքոտ ու մոլեգին սերն առիթ է տա-
լիս նրան Մեջնուն (դիվահար) մականունով կոչելու:

Մտողներն, իմանալով այդ, նրանց հանում են դպրոցից: Սա-
կայն Մեջնունը տանվում է սիրուց ու կարոտից. նա ամբողջ օրը
թափառում է Լեյլիի տան շրջակայքում՝ նեղի լեռներում: Միտե՛լ
որդուն անասհամարոն սիրող նրա հայրը փորձում է հանել նրան
այդ վիճակից. նա հարսնախնամության է գնում Լեյլիի հոր մոտ,
բայց վերջինս մերժում է, ասելով՝ թե բոլորը Մեջնունին խելագար
են համարում, ուստի և՛ իր աղջկան կնություն չի տա մի խելագա-
րի: Այս մերժումը է՛լ ավելի խորն է խոցում Մեջնունին: Զրկված
հաշտության ամեն հույսից՝ նա կրկին դիմում է դեպի լեռները:

Նրա հոգեկան աննորմալ վիճակն արդեն լուրջ կերպով մտահոգում
է ծնողներին: Հայրը տանում է նրան Մեքքա՝ աստուծու օգնությամբ
նրան փրկելու: Սակայն այդ հույսը և չի արդարանում: Այստեղ,
տաճարի դռան առջև հայրը նրան հորդորում է երկար խրատներով
ու խնդրում, որ նա աղոթի աստուծուն, ասելով՝ «ազատիր ինձ սիրո
տանջանքից»: Բայց հենց որ Մեջնունը լսում է «սեր» բառը, կրթ-
կին բորբոքվում է նրա մոլեգին զգացմունքը, և նա բացազանչում
է. «Տող նա (սերը) մնա՛, եթե նույնիսկ ես մեռած լինեմ»:

Այժմ նա վերջնականապես հեռանում է ծնողներից և թափա-
ռում Լեյլիի ցեղի բնակավայրի շրջակայքում: Լեյլիի հայրը, իմա-
նալով այդ, զայրանում է և սպառնում, թե կսպանի նրան, եթե
տեսնի իր տան շրջակայքում: Մեջնունի հայրը փորձում է տուն
տանել որդուն: Բայց ոչ հորդորները, ոչ սպառնալիքներն արդյունք
չեն տալիս: Այդ միջոցին Լեյլիի ձեռքը խնդրում է հարուստ Իքս-
Սալամը, և աղջկա հայրը համաձայնում է, խնդրելով միայն մի
փոքր ժամանակ, որպեսզի աղջիկը հանգստանա անախորժ պատ-
մության պատճառած տանջանքներից:

Իր թափառումների ընթացքում Մեջնունը հանդիպում է մի
հզոր ցեղի առաջնորդ Նոֆալին, մտերմանում է նրա հետ և պատ-
ձում իր գծրախտությունը: Նոֆալն անկեղծորեն վշտակցում է
նրան և խոստանում Լեյլիին նրա կինը դարձնել: Տեսնելով, որ
խաղաղ ճանապարհով անկարելի է համոզել Լեյլիի հորը, նա զեն-
քի է դիմում: Առաջին անհաջողությունից հետո՝ նա հավաքում է
յուր ամբողջ զորքը և վճռական հարձակումով պարտության մատ-
նում հակառակորդին: Բայց այս հաղթանակն էլ չի օգնում գոր-
ծին: Լեյլիի հայրը աներկբայորեն ասում է, թե յուր աղջկան
կսպանի, բայց Մեջնունին չի տա:

Կորցնելով վերջին հույսը՝ Մեջնունը բոլորովին հեռանում է
մարդկանց ընկերակցությունից և, իր վշտին անձնատուր, թափա-
ռում է ամալի վայրերում, ընկերանում թռչուններին ու կենդանի-
ների, զրուցում նրանց հետ... Մի վերջին անգամ էլ նա փորձում
է տեսնել Լեյլիին, մուրացկանի շորեր հագած նա գալիս է Լեյլիի
տունը, բայց հենց նրան տեսնելը այնպես է ցնցում նրա խո-
թյունը, որ նա, անդառնալիորեն խելագարված, կրկին փակվում է
լեռները:

Վերջապես Իքս-Սալամն ամուսնանում է Լեյլիի հետ: Բայց

Լեյլին երբեք թույլ չի տալիս նրան՝ մերձենալ իրեն: Դժբախտ ամուսինը բավականանում է միայն նրան իր մոտ տեսնելով:

Մեջնունի հայրը տառապում է որդուց հեռու լինելով. նա գտնում է Մեջնունին և խնդրում վերադառնալ տուն: Բայց Մեջնունը, թեև խորապես դադարված հոր վշտից ու հիվանդագին վիճակից, մերժում է: Հայրը մեռնում է: Մեռնում է նաև մայրը: Մեջնունի տառապանքներն էլ ավելի ծանրանում են:

Լեյլին, ամուսնուց գազանի, իր մոտ է կանչում Մեջնունին: Երկու սիրահարները հանդիպում են: Մեջնունն իր հորինած դադեղներով երգում է իր սերը, իսկ Լեյլին խիտ մացառների հետևում ծածկված լուռ է նրան: Այդպես էլ ավարտվում է նրանց հանդիպումը: Մեջնունը հոգինում է վշտալից գազելներ ու պատմում իր սերը թաշտաններին ու կենդանիներին: Շուտով նրա անունը հռչակվում է իբրև սիրալին բանաստեղծությունների հեղինակ: Բողոքադից նրա մոտ է գալիս ոճն Սայամ և, մի առժամանակ մնալով նրա հետ, սովորում է նրա երգերը:

Հիվանդությունից մեռնում է Լեյլի ամուսինը: Բայց շատ ուշ է արդեն: Մեջնունի սերը շափազանց վերացրեցին, անմարմնացան է, իր սիրտ տարերբին անձնատուր՝ նա նույնիսկ չի էլ կարողանում զգալ Լեյլի ներկայությունը կարճոր. իր մոլուցքի մեջ նա հեռվում էլ արդեն միայն նրանով է ապրում: Վերջապես տառապանքից մեռնում է Լեյլին: Մեջնունը յուր ժամանակի մեծ մասն անց է կացնում սիրածի գերեզմանի մոտ: Իր հետ բարեկամացած գազանները թույլ չեն տալիս ոչ որի մոտենալ նրան: Այդ գերեզմանի մոտ էլ մեռնում է նա: Նրան թաղում են մի տարուց հետո միայն, երբ ցրվում են նրա դիակը պաշտպանող գազանները:

Ինչպես ասել ենք արդեն, այս վիպերգի նյութը քաղված է արաբական ավանդությունից: Ըստ այդ ավանդության, և նույնիսկ արաբական շատ պատմիչների մոտ, Քեյսը համարվել է պատմական դեմք, որ ապրել է մեր թվարկության 7-րդ դարում ու թողել է, իբրև գաղանգություն, իր ընթացքի քաղաքական բանաստեղծությունները: Այդ ավանդությունն ու բանաստեղծությունները հետագայում հավաքվել են արաբ բանասերների կողմից և պահպանվել տարբեր վարիանտներով: Ավելի ուշ, դրանց ավելացվել են նորանոր նյութեր և ճրատարակվել առանձին դիվանով: Թե որքանով ճիշտ է այդ ավանդությունը՝ Մեջնունի իբրև պատմական դեմքի

ձասին, առայժմ զժգար է որոշել: Արաբական ուրիշ պատմիչներ ասում են, թե Մեջնունին վերագրվող բանաստեղծություններն ու նրա սիրտ պատմությունը հորինված են Օմեյյադների հարստության ներթափանցողիցներից մեկի կողմից, որ, չկամենալով իր անունը հեշակել իբրև բանաստեղծ, վերագրել է Մեջնուն մտացածին անվանը: Թերևս այս ավելի հավանական է:

Ինչ էլ որ լինի, Նիզամին լիովին օգտագործել է այդ աղբյուրները և ընդհանրապես հարազատ է մնացել նրան՝ դեպքերի նկարագրության մեջ: Սակայն իր կերպարների զարգացման, նրանց հոգեբանությունն ու ցնցող հոգեբանական դրույթունները կերտելու մեջ նա միանգամայն ինքնուրույն է եղել և էլի է իր նպատակագրումից: Այս ստեղծագործության մեջ հեղինակը նպատակ է ունեցել ցույց տալ անհաշող և հենց դրա հետևանքով աննորմալ դարձած սիրտ կործանիչ հետևանքները: Եթե նախորդ ստեղծագործության մեջ նա գովերգում էր սերը, այն առողջ սերը, որ հերասանում ու սրբագործում է մարդուն, ապա այստեղ նկարագրում է ողբերգական այն սերը, որ, մոլուցք դառնալով՝ կործանման է հասցնում սիրողներին: Իր այս սկզբունքը նա ստեղծագործության մեջ հիմնավորում է դեպքերի ընթացքով, դեպքեր, որոնք ուժգնորեն անդրադառնում են սիրահարների հոգեկան կացության վրա և մղում դեպի անհուսություն, մեռություն, ապա և՛ դեպի խելագարություն ու կործանում: Յուր սովորականով հանդերձ՝ Նիզամին մեծ վարպետությամբ կարողացել է հիմնավորել մարդկային հոգեբանության զարգացում, այդ զարգացման վնասակար ընթացքը և, այդպիսով իսկ, համոզիչ զարձնել իր կերպարները:

Հետաքրքրական է այստեղ Նիզամի վերաբերմունքը հայրական սիրտ նկատմամբ: Բուն ստեղծագործության մեջ նա ներկայացնում է իրար միանգամայն հակադիր երկու կերպարներ՝ Մեջնունի հորը և Լեյլիի հորը. իսկ եթե նկատի առնենք նաև այն ներածական պոեթը, որ պարունակում է իր խրատները որդուն, ապա՝ իբրև երրորդ ախպար կարող է ծառայել նաև հենց ինքը Նիզամին: Մեջնունի հայրը պոեմում հանդես է գալիս իբրև մի մարդ, որ ծայրահեղորեն սիրում է իր որդուն և ստիկորեն կատարում է որդու բոլոր քմահաճույթները: Նա հաշվի չի առնում, թե այդ քմահաճույթները որքանով վնասակար են կամ օգտակար, բավական է, որ այսինչ բանը ցանկալի է որդուն, և նա պատրաստ է կատար-

րիլ այն: Նիզամին չի համակրում այդպիսի հորը. ընդհակառակե-
նա ցույց է տալիս, որ այդ կարգի հայրական սերը վնասակար է
որդուն, որ որդու ամեն կարգի քմահաճույքները ստրկորեն կա-
տարելը հաճախ կարող է վնասակար ուղու վրա կանգնեցնել ու
վերջապես կորստի մատնել նրան: Այդպես էլ պատահում է Մեղ-
նունի հետ, և Մեջնունի դժբախտության համար Նիզամին հայտնի
չափով հանցավոր է համարում նրա հորը, որ ժամանակին չի կա-
րողանում կանխել որդու մոլուխունը, արգելք չի հանդիսանում
այդ սիրո քունն զարգացմանը այն ժամանակ, երբ այդ գեռ հնա-
րավոր էր: Հեղինակը հայտնապես չի համակրում նաև Լեյլիի հո-
րը. վերջինս ներկայացված է իբրև բռնակալ հոր տիպար, որը
հաշվի չի նստում որդու ցանկությունների ու զգացումների հետ և
առանց կշռադատելու, թե որդու երջանկության համար ի՞նչն է
լավ, իր կամքը բռնի կերպով փաթաթում է աղջկա վզին: Նրա գոր-
ծողությունների ելակետը մի կողմից՝ հաստատված, ընդունված
ավանդություններն ու սովորություններն են, մյուս կողմից՝ հա-
սարակական կարծիքը: Ավանդությունը թելադրում է, թե աղջիկն
իրավունք չունի ամուսնանալու իր ազատ ընտրությամբ, իրա-
վունք չունի սիրելու մեկին, եթե այդ ցանկալի չէ նրա ծնող-
ներին. ուստի և՛ Լեյլիի հայրը վճռականորեն դեմ է աղջի-
կա ձգտումներին ու զգացումներին, և ամեն միջոցի պատ-
րաստ է դիմել՝ այդ սերը խափանելու համար: Մյուս կող-
մից, հասարակության մեջ այն կարծիքն է ստեղծվել, թե Մեջնու-
նը խելագար է, դիվահար. և, ահա, նա պատասխանում է Մեղ-
նունի հորը, թե՛ ի՞նչ կասեն մարդիկ, եթե իմ աղջիկն ամուսնույց-
նեմ մեկի հետ, որ խելադարի անուն է ստացել: Բայց հենց սրա-
նով էլ Նիզամին քննադատում է հասարակական կարծիքն ու քա-
րացած, անհաստի ձգտումներն ու զգացումները կաշկանդող ավան-
դությունը: Նիզամին կողմնակից է ազատ սիրուն, նա բողոքում է
կնոջ ստրկական վիճակի դեմ. մինչդեռ Լեյլիի հայրը հանդիսանում
է այդ ավանդության ու հասարակական կարծիքի հյու. ստրուկը:
Ահա, թե ինչու հեղինակը խստորեն քննադատում է նաև նրա-
մայր ի՞նչ է ուզում Նիզամին. ինչպիսի՞ հայրն է լավ: Այս հար-
ցին պատասխանում է նա ներածական մասում, ուր խրատներ է
տալիս որդուն: Այդտեղ նա ինքը հանդես է գալիս իբրև մի հայր,
որ անսահմանորեն սիրում է որդուն, ոչինչ չի խնայում նրա եր-

ջանությունների համար, բայց և, միաժամանակ, ուշադիր կերպով
հսկում, հետևում է որդու յուրաքանչյուր քայլին և հարկ եղած
գնալքում դիմում խստագույն միջոցների՝ վնասակար ուղուց որ-
դուն փրկելու համար: Այսպիսի հայր էր ինքը Նիզամին, և, նրա
հիշմարիտ համոզմունքով, այդպես պետք է լինեն բոլոր հայ-
րերը:

Այսպիսով, Նիզամին անասելի վարպետությամբ կարողացել է
իրագործել իր նպատակադրումը և կերտել է մի հոյակապ ստեղ-
ծագործություն, որ իր խորը հուշականությամբ, իր բարձր արվես-
տով և իր բարոյախոսական առողջ գաղափարներով դարձել է ժո-
գովրդի ամենաաիրելի երկերից մեկը:

Յոթ գեղեցկուհիներ.— Իր շորորոջ վիպերգի նյութը Նիզամին
դարձել է ընտրում է պարսկական ժամանակագրությունից: Բնորոշ
է, սակայն, որ այս գեպընդ էլ նա ընտրում է մի այնպիսի նյութ,
որը որոշ գծերով կապվում է անդրկովկասյան ժողովուրդների ա-
վանդությունների ու դիցարանության հետ: Այսպես, իբրև իր վի-
պերգի հերոս նա վերցնում է Սասանյան շրջանի Բահրամ Գուր
արքային, որին պարսկական ավանդությունը կապում է վրաթրագ-
նա աստծու հետ՝ անվան շնորհիվ և դարձնում նրան՝ հայտնի
դյուցազնավալի հերոսը: Այնպես որ, այս գեպընդ էլ պարսկա-
կան ժամանակագրությունը նրան ծառայում է միայն որպես ա-
սաղծ. նա այդ ընտրելով՝ հնարավորություն է ստեղծում իր ըս-
տեղծագործության համար նյութ քաղել դարձյալ ժողովրդական
բանահյուսությունից և հենց դրանով իսկ կապել իր ստեղծագոր-
ծությունը Անդրկովկասյան միջավայրի հետ:

Այնպես որ, Նիզամին, ազատ լինելով թեմաի ընտրության
մեջ, դարձյալ իր երեսը դարձնում է դեպի Անդրկովկասի ժողո-
վուրդների ավանդությունները, թեև հերոսն անվանապես կապված
է Իրանի հետ:

Ներածական գլուխներից հետո հեղինակը պատմում է, որ
Բահրամը՝ Սասանյան թագավոր Եզդեգիրը (Հազկերտ) առաջինի
որդին՝ դաստիարակության է ուղարկում Եմենի տիրակալ Նու-
մանի մոտ: Եզդեգիրը, որ «մեղապարտ» մականունն էր ստացել,
իր գեմ էր հարուցել ռազմատենչ ֆեոդալական արխատկրատիայի
աստելությունն ու թշնամությունը՝ ռազմական գործի նկատմամբ
ունեցած իր անփութությամբ: Նա իր գեմ էր հարուցել նաև հոգե-

բաժանութեանը՝ զրադաշտական ջրմուխյան աճող պահանջներին շքեղառաջելով: Այնպես որ, երկրի ներքին ծանր կացութիւնից և արքայապետի դաւերից որդուն հետո պահելու համար նա ստիպւած է լինում նրան դաստիարակութեան ուղարկել օտար աշխարհ:

Սմեռում Բահրամն ապրում է շորս տարի. ստեպն այդտեղի տար կլիման շուտով սկսում է վատ ազդել երիտասարդ արքայազնի առողջութեան վրա: Որոշվում է զղյակ կառուցել Բահրամի համար զօգւաշունչ լեռնաստանում: Դղյակը կառուցելու համար հրավիրում են հայտնի Հարտարապետ-կառուցող Միմնարին, որ հրաշակվել էր Եգիպտոսում ու Սիրիայում կառուցած շենքերով: Զեռնարկելով գործին՝ հմուտ կառուցողը հինգ տարվա ընթացքում կանգնեցնում է մի հոյակապ դղյակ, որ կախարդական հատկութեամբ օրը երեք անգամ փոխում էր գույնը՝ լինելով մերթ կապույտ, մերթ՝ սպիտակ, և մերթ՝ դեղին: Իր այդ աշխատանքի համար նա վարձատրվում է մեծամեծ պարգևներով և, դրանից ոգևորված, հայտնում է, թե կարող է կառուցել նաև այնպիսի դղյակ, որ յոթ գույն փոխի: Նուանը, կասկածնելով, թե նա մի ուրիշի համար կարող է կառուցել այդպիսի դղյակ և դրանով իսկ նահանջնել իր զղյակի հմայքը, հրամայում է աշտարակից ցած նետել հմուտ կառուցողին: Հրամանն անմիջապես կատարվում է: Թեև զղյակն այնպիսի մեծ հռչակ է ստանում, որ նույնիսկ երգեր հորինելով գովերգում են նրա հմայքը, բայց նուանի խիղճը տանջվում է իր կատարած հանցանքի գիտակցութեամբ: Իր որդի Մունգիրին հանձնելով Բահրամի դաստիարակութեանը՝ նա քաշվում է անապատ՝ իր մեղքը մենութեան մեջ քափելու: Բահրամը սովորում է մի ամբողջ շարք գիտութիւններ, առանձնապես՝ ոստ-դարբաշխութիւն և զինավարժութիւն, ինչպես և՛ երեք լեզու. արաբերեն, պարսկերեն ու հունարեն: Երիտասարդ արքայազնի ամենասիրելի զբաղմունքն է ցիռերի (վայրի էշերի) որսը. ըստ որում, նա սովորութիւն ունի սպանել միայն մեծերին, իսկ փոքրերին, որանց շորս տարին դեռ չի լրացել, միայն խարանում է իր դրոշմով ու բաց թողնում: Մի անգամ, դարձյալ իր սովորութեան համաձայն մի ցիռի հետապնդում է մինչև մայրամուտ և, վերջապես, հասնում է մի բարանձափ: Այդտեղ, հենց մուտքի առջև նստած էր ցիռի բուռակին հողոտած վիշապը. Բահրամը հասկանում է, որ

ցիռն իրեն բերել է վրեժ լուծելու և, սպանելով նրան, ուզում է վերադառնալ: Բայց ցիռը մտնում է քարայրը և իր հետեից կանչում նաև Բահրամին: Մտնելով ներս՝ Բահրամը գտնում է անհամար գանձեր, որոնք տեղափոխելով իր դղյակը, կարճ ժամանակի ընթացքում բաժանում է բարեկամներին: Մի անգամ, իր զղյակում շրջելիս, նա մտնում է մի սենյակ, որտեղ չէր հղել ոչ մի անգամ: Սենյակի պատի վրա նա գտնում է յոթ դեղեցկուհիների պատկերները, իսկ նրանց մեջ՝ իրեն: Երիտասարդը հասկանում է, որ դա յուր ապագայի նախագուշակութիւնն է և, արգելելով ուրիշներին մուտք, ինքը սովորութիւն է դարձնում միայն հարբած ժամանակ գալ այդտեղ ու թախծել իր ապագայի մասին:

Բայց, վերջապես, արքայազնի հայրը՝ Եգիպտոսը մեռնում է՝ և մեծամեծները՝ վախենալով, որ Բահրամն էլ հոր նման շարագործ կլինի՝ գառ են բարձրացնում նրա հեռավոր, ծեր ազգականին: Իր իրավունքների այս ոտնահարումից զայրացած Բահրամը Մունգիրից զորք է վերցնում ու դիմում դեպի Իրան: Հայրենի երկրի սահմանի մոտ նա ստանում է նոր արքայի նամակը. արքան հայտնում է, թե ինքը գիտի, որ Բահրամն օրինական թագաժառանգ է, բայց երկրի օվազները շփրելով նրան՝ հոր պատճառով՝ թագը հանձնել են իրեն. ինքը կատարել է միայն նրանց կամքը: Զայրացած Բահրամը պատասխան է պրում, պահանջելով իր օրինական գահը. այդ պահանջն արդարացնում է այն տրամաբանական հիմունքով, թե հոր հանցանքների համար ինքը պատասխանատու չէ. իր կողմից նա խոստանում է լինել արդար ու բարի թագաւոր: Մեծամեծներն ընդունում են նրա պահանջի արդարացի լինելը, բայց հայտնում են, թե իրենք երգվել են նոր թագաւորին հախտարեմ լինել և առանց պատճառի շեն կարող դրժել այն: Երիտասարդ արքայազնը պատասխանում է, թե ուխտը դրժելու կարիք չկա. թող թագը գնեն երկու առյուծի միջև, ով նրանցից իւրի այն, նա էլ գահին կտիրանա: Մեր արքան՝ լսելով այդ պայմանը՝ վախից հրաժարվում է գահից, բայց օվազները՝ կամենալով փորձել Բահրամի բարութիւնը՝ պահանջում են, որ նա կատարել փորձել Բահրամի բարութիւնը՝ պահանջում են, որ նա կատարել իր պայմանը: Անվեհեր երիտասարդը արիարար մտնելով է առլուծներին, սպանում երկուսին էլ և, վերցնելով թագը, տիրում հոր գահին: Նա դիմում է ժողովրդին մի մեծ ճառով և խոստանում արդար լինել, միևնույն ժամանակ նա հպատակներից պահանջում

մում: Խաբանը՝ լսելով, որ թշնամին փախուստի է գիժել, տոնում է իր հաղթանակը իրախճանքով: Օգուտ քաղելով դրանից՝ Բահրամը մութ գիշերով երեք հարյուր ընտիր հեծյալներով հարձակվում է թշնամու վրա: Խավարի և անակնկալի հետևանքով շինական զորքն անասելի խառնաշփոթության ու տաղանայի մեջ է ընկնում, և այդպիսով Բահրամը հաղթանակ է տանում:

Այժմ, երբ թշնամին դուրս էր վնդված երկրից, և երկիրը նորից խաղաղության ու լիության մեջ էր, Բահրամը, վերջապես, ձեռնամուխ է լինում երբեմնի գուշակության իրականացմանը: Իր զոյակի պատի վրա տեսած յոթ արքայադուստրերի պատկերները հիշելով՝ նա իր պալատն է բերում Հնդկական, Թուրքեստանյան, Խորեզմյան, Սլավոնական, Մաղղբբյան, Բյուզանդական և Էրանական արքայադուստրերին, ապա՝ կանչելով Սիմնարի աշակերտներից մեկին՝ հանձնարարում է կառուցել յոթ դղյակ: Ճարտարապետը հանձն է առնում կառուցել յոթ դղյակները և խոստանում է, որ յոթն էլ տարբեր գույնով կլինեն, ըստ որում, յուրաքանչյուրի գույնը պետք է համապատասխաներ շարաթվա մի օրվա հովանավոր մուրազի գույնին: Հմուտ ճարտարապետը երկու տարում ավարտում է դղյակների կառուցումը, որոնք ըստ գույնի և շարաթվա օրերի ու նրանց համապատասխան մուրազների հաջորդականության, դասավորվում են առաջես. 1. Սև դղյակ— շաբաթ—Սրեփակ, 2. Դեղին դղյակ—կիրակի—Արև, 3. Կանաչ դղյակ—երկուշաբթի—Լուսին, 4. Կարմիր դղյակ—երեքշաբթի—Հրատ, 5. Փիրուզագույն դղյակ—չորեքշաբթի—Փայլածու, 6. Սանդաղագույն դղյակ—հինգշաբթի—Լուսեթագ, 7. Սպիտակ դղյակ—ուրբաթ—Արուսյակ:

Արքայադուստրերը տեղավորվում են իրենց դղյակներում, և Բահրամը այցելում է նրանցից յուրաքանչյուրին շարաթվա համապատասխան օրը՝ ղգեստավորված դղյակի գույնին համաձայն: Նիզամին ցուցադրում է իր ստեղծագործության մեջ Բահրամի մի շարաթվա այցելությունները: Յուրաքանչյուր դղյակում՝ հրաժրչությունից, հյուրասիրությունից ու գինարբուքից հետո դղյակի արքայադուստրը պատմում է մի պատմություն: Այդպիսով, ահա, սկսվում է յոթ հավելյալ պատմվածքների կամ, ափելի ճիշտ, նովելների շարանը, նովելներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արվեստի մի հիանալի նմուշ է: Այդ նովելները հետևյալներն են:

Սև դղյակ.— Հնդկական արքայադուստրը պատմում է, թե մանկության ժամանակ լսել էր, որ իրենց տունը այցելում է մի պատվազոր կին՝ մշտապես սև գույնի զգեստ հագած: Երբ նրան հարցրել են, թե ինչու միայն սև զգեստ է հագնում, նա հայտնել է հետևյալը. ինքը մի Թագավորի ստրկուհին է: Թագավորը շատ սիրալիր, քնքույշ ու բարի մարդ էր. նա, շատ ճանապարհորդների էր հյուրընկալում, խնամում նրանց իր տանը և մտերմաբար զրուցում նրանց հետ: Բայց մի անգամ նա հեռանում է իր տնից և, երկար ժամանակ անհայտության մեջ մնալուց հետո՝ վերադառնում է ամբողջապես սևով զգեստավորված և այլևս ուրիշ գույնի հագուստ չի հագնում: Մի գիշեր ինքը՝ ստրկուհին, հանդգնում է հարցնել նրան, թե ինչու միայն սև զգեստ է կրում, և Թագավորը պատմում է նրան, որ իր մոտ հյուրընկալած ճանապարհորդներից մեկը ոտից գրվի սև էր հագել: Երբ ինքը հարցրեց, թե ինչու նա այդ մտալ գույնի զգեստն է հագել, նա երկար ժամանակ հրաժարվեց պատասխանել այդ հարցին: Բայց, վերջապես, գիշելով իր Թախանձանքներին՝ նա հայտնեց, որ Չինաստանում կա «Ջարմացյալների քաղաք» անունը կրող մի գեղեցիկ ու հարուստ քաղաք, որի բոլոր բնակիչները միայն սև զգեստներ են հագնում: Այդ քաղաքն է իր՝ ճանապարհորդի, դժբախտության պատճառը դարձել: Ճանապարհորդն՝ այլևս ոչինչ չառելով՝ հեռանում է: Թագավորը համակվում է անդուսպ հետաքրքրությամբ և որոշում է անձամբ պարզել այդ դժբախտությունն ու դրա պատճառները: Գնալով այդ քաղաքը՝ նա մտերմանում է մի պատանու հետ, և, անսահման գանձեր նվիրելով նրան՝ խնդրում է հայտնել իրեն, թե ինչու այդ քաղաքի բնակիչները միայն սև են հագնում: Զիջելով իր բարեբախտին՝ պատանին հանձն է առնում հայտնել, և երբ վրա է հասնում գիշերը, Թագավորին առաջնորդում է դեպի քաղաքից դուրս գտնվող ավերակները: Թագավորն այստեղ պարանից կախված մի զամբյուղ է տեսնում, և, շտանելով ուրիշ ելք, նստում է նրա մեջ: Խորհրդավոր դամբյուղն անմիջապես դեպի վեր է սլանում: Նրա մեջ նստած՝ Թագավորը հասնում է վերջապես մի շատ բարձր աշտարակի գագաթը: Քիչ հետո այդ նույն աշտարակի վրա թառում է մի հովազարկան թռչուն: Առավոտյան, երբ թռչունը զարթնելով, ուզում էր թռչել, Թագավորը բռնում է նրա ոտից, և թռչունը նրան տանում է իր հետ: Այդպես օդում կախված տարվելով Թագավորը

ցած է նետվում այն ժամանակ, երբ թուշունը ցած էր իջնում: Երբ, քանակին հասնելով՝ թագավորն աչքերը բացում է, իրեն գտնում է մի պտղատու այգու մեջ: Գիշերը վրա հասնելուն պես այգին լքցվում է գեղեցիկ աղջիկներով: Նրանք, մոմերը ձեռքներին, լուսավորում էին մի զարմանահրաշ գեղեցկուհու ճանապարհը, որ գալիս էր նրանց հետևից: Թագավորը հմայված էր այդ անզուգական գեղեցկություններ: Շուտով գեղեցկուհին նկատում է թագավորին և հրանում նրան իր մոտ: Սկսվում է խրախճանքը. մատուցվում են մրգեր ու զինի, երախճությունը տևում է երկար ժամանակ. թագավորը հանդգնում է գրկել ու համբուրել գեղեցկուհուն: Վերջինս մի իր հերթին խոստովանում է իր սերը, բայց պայման է դնում, որ այդ օրը համբուրից ազնի ոչինչ չպահանջի թագավորը: Միևեռույն ժամանակ նա առաջարկում է թագավորին այդ գիշերվա համար ընտրել ստրկուհիներից մեկին: Թագավորն անսում է գեղեցկուհուն: Իր ընտրած ստրկուհին առաջնորդում է նրան դեպի մի դռան, որտեղ նրանք ամբողջ գիշերը անձնատուր են լինում հաճույքներով: Առավոտյան զարթնելով, թագավորն իրեն մենակ է գտնում դռակում և, դուրս գալով պարտեզը՝ ցերեկն անցկացնում թափառելով ու մրգեր ուտելով: Վերջապես օրը երեկոյանում է, և գեղեցկուհին, իր ստրկուհիներով շրջապատված, կրկին հայտնրվում է պարտեզում: Այդ օրն էլ գեղեցկուհին նույն պայմանն է դնում, և թագավորը, չնայած իր հոգում վառված սիրուն, համաձայնում է: Այդպես շարունակվում է 29 գիշեր, և արքան ծայրահեղ տանջանքների դնով միշտ էլ կարողանում է զսպել իրեն: Բայց երեսուներորդ գիշերը նա այլևս չի համբերում և իր պահանջներն է դնում: Գեղեցկուհին խնդրում է հետաձգել ևս մի գիշեր, սակայն թագավորը չի զիջում: Այդ ժամանակ գեղեցկուհին խնդրում է նրան փակել աչքերը, մինչև որ ինքը հանի զգեստները: Թագավորը՝ հնազանդելով նրան փակեց աչքերը և, մի քանի րոպեից հետո փացելով նրանք՝ իրեն գտավ... նույն զամբուղի մեջ, որով բարձրացել էր խորհրդավոր աշտարակի գագաթը: Հայտնվում է նաև իրեն առաջնորդող պատանին, որ արդեն ծանոթ լինելով այդ արհածներին և հասկանալով նրա հոգեկան ապրումները, ասում է. ո՞րն է լուր միայն և սգի հազուատով զգեստավորվել: Այդ օրվանից թագավորը սև զգեստ է հագնում: Ստրկուհին էլ, լսելով

նրանից այդ պատմությունը, յուրացրել է նրա սովորությունը և ուրիշ գույնի զգեստ չի հագնում:

Պատմվածքը վերջանում է սև գույնի փառաբանություններ, այն գույնի, ասում է հնդկական արքայադուստրը, որով փայլում են գեղեցիկ աչքերը և հմայք ստանում խոպուպները:

Դեղին դրյակ. — Թուրքեստանի արքայադուստրը պատմում է, թե Իրաքի թագավորներից մեկը բախտացույցի (հորոսկոպի) միջոցով իմանում է, որ կանանցից իրեն դժբախտություն է պատում: Հավատալով դրան՝ նա չի ամուսնանում, այլ գնում է գեղեցկուհի ստրկուհիներ և վայելում է նրանց սերն ու զգվանքը: Սակայն ստրկուհիները պառավ աղախնի խարդավանքների շնորհիվ, շուտով երես են առնում և գոռոզություններ հիասթափեցնում թագավորին: Թագավորն ստիպված վաճառում է նրանց և գնում նորերին, ձգտելով գտնել մի այնպիսի գեղեցկուհի, որ լինեք համատուխյան ու խոնարհության մարմնացումը: Վերջապես մի անգամ էլ, երբ նրա ստրկավաճառը ստրկուհիների մի նոր խումբ էր բերել, թագավորը գերվեց ստրկուհիներից մեկի գեղեցկությունը: Ստրկավաճառը զգալով այդ հայտնում է, թե գեղեցկուհին համար է ու բիրտ, և խորհուրդ չի տալիս թագավորին այդ գնումը կատարել: Սակայն թագավորը չի լսում նրան և գնում է գեղեցկուհուն: Վերջինս միանգամայն արգարացնում է իրեն իբրև աղախին, բայց ոչ մի կերպ չի զիջում թագավորին՝ նրա սիրուհին դառնալու: Թագավորը տանջվում է սիրուց և; սակայն, իր գործադրած միջոցներից և ոչ մեկն էլ արդյունք չի տալիս: Վերջապես մի անգամ ծապատմում է գեղեցկուհուն Սուլեյմանի և Բելքիսի պատմությունը և խնդրում է նրան ասել, թե ինչու չի զիջում իր թախանձանքին: Ստրկուհին իր անդրդվելի համառությունը բացատրում է հետևյալ պատճառարանությամբ. իրենց ընտանիքի քուր կանայք առաջին ծննդաբերությունից հետո մեռնում են. ինքն էլ, եթե ամուսնանա և որդի ունենա, պետք է մեռնի, ուստի և հրաժարվում է ամուսնությունից: Թագավորն իմանալով այդ, նոր միջոցներ է որոնում գեղեցկուհու մտավախությունը ցրելու և նրա համառությունը կտրելու համար: Յուր պառավ աղախնի խորհրդով նա աշխատում է խանդ առաջացնել գեղեցկուհու մեջ: Իրոք այս միջոցը շուտով հաջողությամբ է պսակում թագավորին ջանքերը: Խանդից տառապելով՝ ստրկուհին վերջապես չի կարողանում զսպել իրեն և հայտ-

նում է իր սերը: Թագավորը բացատրում է նրան իր գործադրած խորամանկ միջոցի նպատակը, և ստրկուհին մոռանում է իր տանջանքները: Երջանիկ սիրո վայելքների մեջ Թագավորը փառքով է պահում ստրկուհուն՝ զարդարելով նրան ոսկեղեն զարդերով:

Պատմվածքը վերջանում է զեղին գույնի փառաբանությամբ:

Կանաչ զլյակ. — Խորեզմի արքայադուստրը պատմում է հետևյալը: Ռուսի երկրում (Փոքր Ասիայում) ապրում էր Բիշր անունով մի արդար մարդ: Փողոցում նա մի անգամ հանդիպում է աննման մի գեղեցկուհու և հմայվում նրանով: Ասկաջն նա չի հետևում գեղեցկուհուն, և որոշում է հալթահարել իր կրթերն ու մոռանալ այն սերը, որ բռնկել էր իր մեջ գեղեցկուհուն տեսնելուց: Կամենալով առավել հեշտությամբ հասնել իր այդ նպատակին՝ նա գնում է Երուսաղեմ՝ աստծու օգնությամբ ազատվելու սիրո կրակից: Վերադառնալու ժամանակ, ճանապարհին նրան ընկերանում է Մալխիա անունով մի ուզեոր: Մալխիան արտաբուստ շատ բարի մարդու տպավորություն է թողնում, բայց ներքուստ ճիշտ հակառակն էր: Նա շար էր, հավակնատ ու ամբարտաժան: Ըմանապարհն անցնում էր անապատով, ուղեորները նեղվում էին ծարավից, մինչ որ, վերջապես, հասնում են մի ծառի, որի տակ, դեռնի մեջ թաղված էր սառը ջրով լի մի հսկայական կարաս: Զրույցի ժամանակ Բիշրը այն կարծիքն է հայտնում, թե այդ ինչ-որ արդար, բարեպաշտ մարդու գործն է: Հավանաբար, ուխտման համաձայն բարեպաշտ մի մարդ փորել է այդտեղ գետինը, ջրով լցրած կարասը դրել փոսի մեջ՝ ծարավից տոչորված ուղեորներին փրկելու համար: Մալխիան հակառակում է դրան և համառորեն պնդում, թե որ սորդներն են սարքել այդ՝ իբրև թակարդ՝ դազաններ որսալու համար: Նախաճաշելուց և սառը ջրով հազենալուց հետո՝ Մալխիան ուզում է լողանալ այդ ջրում և ապա՝ կտարել կարասը: Բիշրի թուր հորդորներն ու ջանքերը՝ ընկերոջը պատառոց ու վնասակար արարքից ետ պահելու համար՝ իզուր են անցնում: Մալխիան մերկանում ու նետվում է կարասի մեջ: Սակայն նրա սպասածին հակառակ, պարզվում է, որ դա մի խորունկ ջրհոր է, և նա խորասուզվելով դեպի հատակը՝ ջրահեղձ է լինում: Բիշրը հանում է նրա դիակը, թաղում և, հավաքելով նրա իրերը, շարունակում է ճանապարհը: Մալխիայի իրերի մեջ նա գտնում է մի քսակ, որի մեջ 1000 ոսկե դինար փող կար: Հասնելով յուր քաղաքը՝ Բիշրը

մեծ դժգոհություններով վերջապես կարողանում է գտնել Մալխիայի տունը՝ իրերը նրա ժառանգներին հանձնելու համար: Այդտեղ նրան դիմավորում է ջրահեղձի այրին, որ՝ իմանալով ամուսնու մահվան մասին, հայտնում է, թե նա շար ամուսին է եղել, ինքն այժմ երջանիկ է զգում իրեն՝ նրանից ազատվելու համար: Միաժամանակ նա հայտնում է իր ցանկությունը՝ Բիշրի հետ ամուսնանալու մասին և բարձրացնում է երեսի քողը: Բիշրը ճանաչում է իրեն հմայող գեղեցկուհուն, որի սիրուց ազատվելու համար Երուսաղեմ էր գնացել, ամուսնանում է նրա հետ և այնուհետև, ի նշան բախտավորության, հազում է միայն կանաչ զգեստներ:

Պատմվածքը վերջանում է կանաչ գույնի փառաբանությամբ, այն գույնի, — ավելացնում է հեղինակը, — որով զգեստավորված են դրախտի քնակիչները:

Կուրմիւր զլյակ. — Ռուսական արքայադուստրը պատմում է հետևյալը: Ռուսաց երկրում մի շքեղ արքայադուստր է լինում: Իր անսահման գեղեցկուքից հետ նա ուներ խորաթափանց միտք ու բազմակողմանի ընդունակություններ: Նա լիովին յուրացնում է գիտության բոլոր ճյուղերը, այդ թվում՝ նաև հմայության արվեստը: Նրա գեղեցկության համբավը շուտով տարածվում է աշխարհի բոլոր մասերում, և ամենահեռավոր երկրներից անգամ անվանի ասպետները գալիս են նրա ձեռքը խնդրելու: Սակայն արքայադուստրը չի կամենում նույնիսկ խոսել նրանց հետ: Հոր թույլտվությամբ նա կառուցել է տալիս մի կախարդական ամրոց լեռնաշխարհում և փակվում այնտեղ: Ամրոցն ուներ միայն գաղտնի մուտք. շորս կողմից նա շրջապատված էր բարձր պարիսպներով. նրան պահպան էին բազմաթիվ խորհրդավոր արձանները, որոնք սրբերով թացնում էին ամրոցի ներք թափանցել փորձող խիզախներին գլուխը: Արքայադուստրը նկատել է տալիս իր պատկերը և նրա տակ գրում այն պայմանները, որոնք կատարողը կարող է ամուսնանալ նրա հետ: Այդ պայմաններն էին. իր հետ ամուսնանալ կամեցողը պետք է լուծեր բոլոր գաղտնի թախամանների գորությունը, գտներ գաղտնի մուտքը, թափանցեր ամրոցի ներք, լուծեր այն բոլոր առեղծվածները, որ կառաջարկեր ինքը՝ արքայադուստրը: Այդ բոլորից հետո միայն նա կհամաձայնեի ամուսնանալ խիզախ ասպետի հետ: Իր պատկերը և այդ պայմանները սրբունուկող հայտարարությունը կախված էին քաղաքների

այն ժամանակ օրինական կերպով հաճույանալ նրա հետ կամեցածին շափ:

Պատմվածքը վերջանում է սպիտակ գույնի՝ մաքրության ու խաղաղության խորհրդանշանի՝ փառաբանություններ:

Վերջանում են նովեղները, ավարտվում է Բահրամի մի շաբաթվա կյանքի ցուցադրումը: Թողնելով Բահրամին իր սիրուհիների դրսևակում՝ հեղինակը պատմում է, թե կրկին Իրանի վրա ծանրանում է կործանման սպառնալիքը: Գարնանը չինական խաբանը կրկին հարձակվում է Իրանի վրա: Բահրամը ցանկանում է դիմադրել կռվով, բայց այլևս ուղղմունակ զորք չունի: Չունի նաև բավականաչափ դրամ՝ վերստին զորք հավաքելու համար: Եվ, ահա, նրան «օգնության» է գալիս վեզիր Ռասա-Ռուշանը. նա խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բռնի կերպով հպատակներին կորզել դրամ և այդպիսով փրկել երկիրը կործանումից: Բահրամը հանձնարարում է վեզիրին՝ անձամբ կատարել այդ և տալիս է նրան ամեն լիազորություն: Վեզիրը դառնում է երկրի փաստական տնօրենը: Կարճ ժամանակում նա անսանձ կեղեքումներով ու բռնություններով ամերում է երկիրը, բանտերը լցնում անհամար անմեղ բանտարկյալներով: Մինչդեռ Բահրամը, վաշխքների, խրախճանքների ու որսորդությունների մեջ անցկացնելով օրերը, անտեղյակ է վեզիրի անիրավություններին, և հպատակներից ոչ ոք էլ չի համարձակվում այդ մասին հայտնել նրան: Նա մտահոգվում է երբեմն այն բանի համար, որ թշնամին չի պարսվում և երկիրը գեռևա մնում է վտանգի մեջ: Ի վերջո, մի անգամ որսորդության ժամանակ նա, շուր որոնելով՝ ընկնում է մի հովիտի մոտ: Հովիտի խրճիթի առջև ստանուց կախված էր մի անշնչացած շուն: Բահրամը հարցնում է հովիտից, թե ինչու՞ աչդպես պատժել է շանը: Հովիվը պատմում է, թե շունը յուր հոտի հավատարիմ պահապանն է եղել. շատ անգամ ինքը շանն է հանձնել ամբողջ հոտը և որևէ տեղ գնացել, իսկ շունը լիակատար ապահովություն մեջ պահել է հոտը: Սակայն մի անգամ հովիվը նկատել է, որ հոտը նվազում է: Պարբերաբար ստուգելով՝ նա համոզվում է, որ իսկապես ոչխարների թիվը պակասում է, բայց ոչ մի կերպ չի կարողանում պատճառը գտնել: Մի օր, երբ առվի ափին, հոտի մոտ, ինքը՝ քեռուց հետո, պտուկած մտածում էր իր դժբախտության մասին, տեսավ, որ մի էգ գալլ մոտեցավ ու շան լեզվով կանչեց իր գամփ-

ոին: Գամփուր մոտեցավ գալլին, գորգորեց նրան, ապա կատարելով իր ցանկությունը՝ փովեց գետնին ու բնեց: Գալլը, միանգամայն ապահովված, քաշելով տարավ հոտի առաջնորդ խոլին: Այդ պատճառով էլ, ահա, նա կախել է շանը. «Ով գավահանին շան մահով չի պատժի, իմացիր, նրան աշխարհում ոչ ոք չի փառաբանի»:
Վերջացնում է հովիվն իր պատմությունը: Բահրամը հասկանում է հովիտի պատմության փոխաբերական միտքը և սուզվում է խորը մտածմունքների մեջ. «Հովիվը ես եմ, հպատակները՝ իմ հոտը, իսկ վտահոնություն վաշխող պահապանը՝ իմ առաջին վեզիրը... Երբ թագավորության հիմքերը կործանվում են, վտահոնած անձից պետք է հաշիվ պահանջել», — որոշում է նա, և, քաղաք վերադառնալուն պես, պահանջում է բանտարկյալների ցուցակը: Ցուցակում նա տեսնում է, որ բանտարկյալներից շատերի անվան դիմաց դրված է. «Թագավորը հրամայում է պատժել... ներում է շնորհում վեզիրը»: Բահրամը հասկանում է ամեն ինչ. նա հրամայում է վեզիրին բանտարկել, իսկ անմեղ բանտարկյալներին ազատել: Այստեղ բանաստեղծը գարձալ ներմուծում է յոթ հավիչյալ պատմվածքներ. բանտարկյալներից յոթ հոգի պատմում են թագավորին, թե ինչու են իրենք կալանավորվել: Դրանք ցրնցող ապավորություն թողնող պատմություններ են, որոնք մերկացնում են վեզիրի անյուր բռնություններն ու մեքենայությունները: Խաբանի կողմից Բահրամի մոտ ուղարկված սուրհանդակների միջոցով երևան է հանվում վեզիրի մի նողկալի հանցանքը ևս. նա գալանի բանակցություններով խոստացել է խաբանին՝ երկիրը նրան հանձնել: Բահրամը մահապատժի է ենթարկում վեզիրին: Սակայն դրանով ամեն ինչ չի վերջանում: Խորապես ցնցված այդ դատն իրողություններից, նա համոզվում է, որ դրանց համար առաջին հերթին ինքն է պատասխանատու, ինքը, որ, անձնատուր եղած իր հաճույքներին, աչքաթող է արել իր պարտավորությունները հպատակների հանդեպ և երկրի կառավարումը հանձնել վեզիրին: Նա հրաժարվում է իր նախկին կենցաղից, հրկիզում է յոթ դղյակները և հարեմը ցրում: Նա չի կարողանում հրաժարվել միայն որսորդությունից և, ի վերջո, որսորդության միջոցին էլ մահ է գտնում: Մի անգամ երկու ծառայի ընկերակցությունը նա հետապնդում է մի ցիոխի: Ցիոխ տանում է նրան դեպի մի քարանձավ: Մտնելով քարանձավի ներսը՝ նա այլևս չի վերադառնում: Զորքը

կայացնելով այդ պատմվածքներն իբրև մի մեղադրական ակտ՝ ֆեոդալական արիստոկրատիայի նկատմամբ: Նա վառ դուշներով ցուցադրում է պալատական պաշտոնեության ծախվածությունը, նենգություններն ու դավաճանությունները, ապացուցելով, թերևս ոչ առանց ցավի, որ նույնիսկ արդար թագավորը անօգնական ու անզոր է, որովհետև շրջապատված է այդպիսի պաշտոնյաներով: Այսպիսով, այս ստեղծագործության մեջ ևս նիզամին հաբազատ մնալով այն սկզբունքին, թե գեղարվեստական ստեղծագործությունը ոչ միայն պետք է ծառայի ընթերցողի գեղարվեստական հանույթներին, այլև պետք է ուսուցանի, հանդես է գալիս մի կողմից իբրև քննադատող ու մերկացնող, մյուս կողմից՝ իբրև քարոզիչ ու խրատող: Բայց եթե «Գաղտնիքների գանձարանում» նա նույն բանը կատարում էր անկախ, իրար հետ չկապակցված, երբեմն չոր խրատական զգույցներով, ապա՝ այստեղ նա իր խրատները տալիս է գեղարվեստական վառ, անջնջելի տպավորություն թողնող պատկերների մեջ:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այս ստեղծագործության կառուցվածքը: Մի կողմից՝ Բահրամի արկածները, իսկ մյուս կողմից՝ հավելադիր պատմվածքները, որոնցով միջնորդավորվում են այդ արկածները, զարգանում են վիպերգի մեջ զուգահեռաբար, և հենց դրա շնորհիվ էլ շափազանց բարդանում է պոեմի կառուցվածքը: Նվ, սակայն, չնայած այդ ամբողջ բարդության, հեղինակը բացառիկ վարպետությամբ կարողացել է ներհյուսել այդ բոլորն իրար և ստեղծել մի կուռ ամբողջություն: Ինչպիսի՞ դարձանալի ներդաշնակություն են կազմում երիտասարդ արքայազնի զոլակի կառուցումը և յոթ զոլակների կառուցումը, յոթ պատկերները և յոթ գեղեցկուհիները, Նումանի զոլումն ու ճրգնակյաց դանաչը և Բահրամի հրաժարումն իր վաշիթներից, զոլակների հրկիզումն, հարեմի ցրումը, յոթ դուշների և յոթ նովելների համապատասխան հաջորդակցությունը, վեզիրի շարագործությունները և յոթ բանտարկյալների պատմածները, Բահրամի գտած գանձերը՝ քարայրում և նրա խորհրդավոր անհայտացումը քարանձավում: Նիզամին ամենավառ երանգներով կարողացել է դուրդողել այդ բոլորն իրար հետ, շաղկապել ու ձուլել մի ներդաշնակ ամբողջության մեջ: Չափազանց բնորոշ է հատկապես յոթ գեղեցկուհիների պատմած նովելների և զոլակների գույների ներ-

դաշնակությունը: Բահրամն իր այցելություններն սկսում է ամենամուռ գույնի, սև գույնի զոլակից ու վերջացնում սպիտակով: Յոթ նովելներն էլ իրենց բովանդակությամբ համապատասխանում են գույների հաջորդականությանը: Առաջին մուռը, ճնշող տպավորություն թողնող նովելին հաջորդում են երջանիկ ավարտում ուրույնություն թողնող մինչև վերջինը, որի էությունն է կազմում անարատ ու երջանիկ սիրո փառաբանությունը՝ համապատասխան սպիտակ գույնի գովքով:

«Յոթ պատկերներն» այսպիսով, գեղարվեստական մի հրաշալի ստեղծագործություն է, անթառամ՝ իր վառ գույներով, տապալիքով՝ իր պատկերներով, ցնցող՝ բռնությունների դեմ ուղղված բողոքով: Իր հումանիզմով ու լավատեսությամբ այս ստեղծագործությունը միշտ թարմ, միշտ գրավիչ ու հրապուրիչ է եղել, վարակել է ընթերցողներին առողջ տրամադրությամբ: Այսօր էլ նա իր գեղարվեստական կատարելությամբ դմալիչ մի ստեղծագործություն է և իբրև այդպիսին էլ կմնա:

Խսմանդար-Նամե.— Յուր վերջին ստեղծագործության համար նիզամին իբրև սյուժե ընտրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կյանքը: Այս թեման նրա ընտրությանն արժանացավ, անշուշտ, այն բանի շնորհիվ, որ Ալեքսանդրի մասին ավանդությունները տարածվել էին Արևելքի ժողովուրդների մեջ տարբեր վարիանտներով, ավանդություններ, որոնց մեջ Ալեքսանդրը ներկայանում էր իբրև մեծ զորավար ու մարդարև: Այստեղ էլ հեղինակն իր ստեղծագործության համար նյութ է քաղում տեղական ժողովուրդների՝ ոչ միայն մահմեդական, այլև քրիստոնեական ու հրեական ժողովուրդների ավանդություններից և, հետևաբար, այստեղ էլ նա իր ստեղծագործությունն, այսպես ասած, տեղայնացնում էր ու կապում հարեմ ժողովուրդների հետ: Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրի պոեմ հարեմ նրան հնարավորություն էր տալիս ընդարձակորեն շարկելու իր փիլիսոփայական հայացքները՝ օգտվելով Ալեքսանդրի ու Արիստոտելի միջև եղած կապերից: Այսպիսով, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն նիզամին դիտում էր ոչ միայն որպես հզոր նվաճողի, ինչպես ներկայացված էր նա ավանդությունների մեջ, այլև որպես փիլիսոփայի ու մարդարևի: Թանոթանալով նրա մասին երգած ավանդություններին՝ նիզամին սինթեզի է ենթարկում դրանք, քաղում յուրաքանչյուրից այն, ինչ որ անհրաժեշտ է հա-

մարտն և կերտում է մի բացառիկ իղիալական կերպար: Ինքը՝ հեղինակը, քննադատում է իր ուսումնասիրած ավանդությունների միակողմանիությունը և հայտնում, թե ինքը դիտում է Ալեքսանդրին երեք կողմով՝ միացնելով դրանք մի ամբողջական, կատարյալ կերպարի մեջ:

Բացի նորագույն պատմություններից, ես կարդացել եմ նաև Հրեական, քրիստոնեական ու պահլավական գրքեր,—

ասում է նա,—

... Ոմանք կոչում են նրան գահակալ,
երկրների հովանավոր, ղեռ ավելին՝ հորիզոնների նվաճող:
Ուրիշները՝ նրա մերձավոր մարդկանցից,
նրան իմաստության վկայագիր են տվել:
Երրորդները՝ նրա մարտության ու կրոնի նկատմամբ ունեցած
նախաձեռնության շնորհիվ,—

նրան համարել են մարգարե:

Իսկ ես իմաստունների ցանած երեք հատիկից
Ուզում եմ աճեցնել մի պտղաբեր ծառ:

Նախ՝ ես կբախեմ Բագավորության դռները,
Կպատմեմ երկրների նվաճման մասին:

Ապա կհչուտեմ խոտեր իմաստության մասին,
Կնորոգեմ հնավանդ պատմությունները:

Հետո կբախեմ մարգարեության դռները,
Զի ե տերն է կոչել նրան մարգարե:

Ինչպես տեսնում ենք Նիզամին խիստ ընդարձակ ծանոթություն է ունեցել Ալեքսանդրի մասին և դաժ ավանդությունների հետ, նա գիտակցաբար վերցրել է դրանցից ինչ-որ անհրաժեշտ է կել իր նպատակադրմանը և, որ կարևոր է, օդատարծել է այդ աղբյուրները խիստ քննադատորեն: Նրա այդ քննադատական վերաբերմունքը առկա է միշտ՝ սկսած Ալեքսանդրի ծագման պատմությունից մինչև վերջը:

Ամբողջ ստեղծագործությունը Նիզամին բաժանել է երկու մասի: Երկու մասերի ընդհանուր վերնագիրն է, ինչպես ասել ենք, «Խաբանդար-Նամե»: Բացի այդ ընդհանուր խորագրից, բուրբանչուր մասը կրում է առանձին վերնագիր: Առաջին մասը, որ ծավալով շատ ավելի մեծ է, քան երկրորդը, կոչվում է «Շն-

րաֆ-Նամե» (Փառքի գիրք): Այդ վերնագիրը, ինչպես երևում է նե-րածությունից, պատկանում է հեղինակին, և այդպես նա վերնագրել է, անշուշտ, նկատի առնելով այն, որ հենց այդ մասում է պատմվում Ալեքսանդրի հաղթանակների մասին, հաղթանակներ, որոնց շնորհիվ նա փառքի գահաթնակեալն է հասնում:

Երկրորդ մասը որոշակի վերնագիր չունի: Հիմք ընդունելով այն բաները, որոնցով նա սկսվում է, հաճախ կոչում են «Նիրեդ-Նամե» (Խրատագիրք), սակայն, նույն այդ մասը կոչում են նաև «Երջայ-Նամե» (Հաջողության գիրք): Բացի դրանից, հին աղ-բյուրներում երբեմն առաջին մասը կոչում են «Բերրի» (Ցամաքա-յին), իսկ երկրորդը՝ «Բեհերի» (Մովային), հիմք ընդունելով այն, որ երկրորդ մասում պատմվում է Ալեքսանդրի ծովային ճանա-պարհորդությունների մասին:

Կիրքն սկսվում է դարձյալ ներածական գլուխներով, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են այն մասը, որի մեջ համառոտակի շարադրված է գրքի ամբողջ բովանդակությունը, և այն մասը, որի մեջ ընթերցողի հատուկ ուշագրությունն է հրավիրում այս ստեղ-ծագործության վրա: Այս վերջին հանգամանքն առանձնապես ու-շագրավ է այն բանով, որ ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանա-կություն է տվել Նիզամին իր այս վերջին պոեմին: Եվ այդ պա-տահական շէ. այստեղ բանաստեղծը լայնորեն ծավալելով իր մտքերը, կարծես թե մի ընդհանուր հայտարարի է բերում նախորդ ստեղծագործություններում ասածները, ամբողջացնում դրանք և ասում իր վերջին խոսքը: Այսպես պետք է բացատրել այն երևույ-թը, որ Նիզամին իր նախորդ ստեղծագործություններից և ոչ մե-կում չի դիմում ընթերցողին՝ հատուկ ուշադրություն նվիրելու, թեկ այստեղ առանձին գլուխ է հատկացնում դրան:

Բուն ստեղծագործությունն սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնա-ցու ծագման պրոլեմեոզի Հայտնի է, որ այդ առթիվ տարբեր ժողովուրդների մեջ տարբեր լեգենդներ են հորինվել, և, որ լա-փազանց հետաքրքրական է, մեծ մասամբ հորինել են նվաճված ժողովուրդները՝ ցեղակցական կապ ստեղծելով Ալեքսանդրի ու Ի-րենց միջև: Այդ միանգամայն հասկանալի է. Ալեքսանդրի հաղթա-նակներն այնքան սևուրանալի էին, որ որևէ կերպ հերքել դրանք չէր կարելի: Եվ, ահա, նվաճված երկրի ֆեոդալական արիստոկրա-տիան հորինում է այն լեգենդը, որ, իբրև թե, Ալեքսանդրը ցե-

դակից է իրենց, և արդարացնում է նրա հաղթանակը: Իսկապես, եթե Ալեքսանդրը, ասենք, Գարեհի որդին էր, ծնված Փիլիպպոսի աղջկանից, ապա՝ ի՞նչ զարմանալի բան է իրանի նվաճումը նրա կողմից: Այսպես ահա, յուրաքանչյուր երկրի Ֆեոդալիզմը՝ Ալեքսանդրի մահվանից հետո, հորինում է իր և Ալեքսանդրի ցեղապետության առասպելը: Գրանցից առանձնապես պետք է հիշել սուտ Կալիսթենեսի վեպը, որի մեջ Ալեքսանդրը համարվում է եգիպտական բուրմ Նեկտանեբեի և Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպպոսի կնոջ որդին: Այնուհետև, սովյալ դեպքում ուշագրավ է նաև իրանական վարիանտը, որի մեջ պատմվում է, թե Ալեքսանդրը Աքեմենյան հարստության թագավոր Գարեհի և Փիլիպպոսի աղջկա որդին է, որ որդեգրվել է պապի՝ Փիլիպպոսի յուզմից: Այս լեգենդը մանրամասնորեն, իբրև միակ ճշմարիտ բացատրություն Ալեքսանդրի ծագման մասին, պատմում է Ֆիրդուսին, չնայած այն հայտնի թշնամանքին, որ տածում է դեպի Ալեքսանդրը: Ի դեպ, այս լեգենդներով ոչ միայն արդարացվում էր պարտությունը, այլև իրենց ցեղակից դարձնելով մակեդոնացի գորավարին, տոհմիկ ազնվականությունը բաժանում էր նրա հետ նաև նրա փառքը: Եվ, իրոք, տոհմիկ ազնվականության գաղափարախոս Ֆիրդուսին ոչ միայն արդարացնում է Ալեքսանդրի հաղթանակը Գարեհի դեմ, այլև ուղղակի ասում է, թե ինչպես այդ, այնպես էլ բոլոր մյուս հաղթանակներին Ալեքսանդրը հասել է այն բանի շնորհիվ միայն, որ նրա երակներով հոսում էր արեմենյանների արյունը: Նիզամին Ալեքսանդրի ծագմանը նվիրված գլխում պատմում է այս լեգենդը, բայց մերժում է, համարելով այն սուտ: Նա պատմում է նաև մի ուրիշ լեգենդ, ըստ որի Ալեքսանդրը մի թշվառ միանձնուհու որդի է: Որսորդության ժամանակ Փիլիպպոսը գտել է նրան ավերակների մեջ՝ մոր դիակի կողքին, սեփական մատը ծծելիս, և որդեգրել է: Սակայն հեղինակը սրան էլ չի հավատում: Երկուսի մասին էլ նա ասում է հետևյալը.

Երկու պատմության մեջ էլ ճշմարտությունը կորած է,
Գատարկ խոսքերը ուշադրության արժանի չեն:
... Կարգացել հմ ես բոլոր երկրների պատմությունները
և համոզված եմ,
Որ աղան Փիլիպպոսից է ծնվել:

Այսպես, ուրեմն, Նիզամին հիշում է այդ լեգենդները, բայց քննադատաբար մոտենալով դրանց, մերժում դրանք ու գտնում, որ Ալեքսանդրը ուղղակի Փիլիպպոսի որդին է: Այսպես է լուծում նա Ալեքսանդրի ծագման հարցը: Այնուհետև հեղինակը հատուկ ուշադրություն է նվիրում յուր հերոսի դաստիարակությանը: Ալեքսանդրը սովորում է Արիստոտելի հետ և ստանում է բազմակողմանի կրթություն: Վերջապես Ալեքսանդրը զահ է բարձրանում հոր մահից հետո: Նա երգվում է լինել արդար թագավոր և մտածել իր հպատակների երջանկության մասին: Ինչպես նկարագրում է Նիզամին, նա իսկապես իրագործում է իր երդումը: Շուտով ամբողջ աշխարհում տարածվում է նրա՝ իբրև արդար և իմաստուն թագավորի՝ համբավը: Եվ, ահա, այդ համբավը լսած եգիպտացիները օգնություն են խնդրում այդ արդար թագավորից: Նրանք հայտնում են Ալեքսանդրին, որ սեամորթ գեղիցիները (գանդիբարցիներն) ամայացնում են ամբողջ Նեղոսյան հովիտը, և խնդրում են օգնության հասնել: Ալեքսանդրը հանձն է առնում օգնել և արշավելով գեղիցիների դեմ, ահեղ մարտում հաղթում է նրանց: Իր հարուստ ուղեմական ավարից նա մեծամեծ նվերներ է ուղարկում Գարեհին, որին հարկատու էր Փիլիպպոսը: Սակայն Գարեհը մեծ արժեք չի տալիս Ալեքսանդրի կողմից ցուցաբերված այդ ուշադրությանը և ըստ արժանվույն չի գնահատում մեծագին գանձերը: Վերավերված Ալեքսանդրը որոշում է աչլես հարկ չտալ նրան և խզել իր հարաբերությունները նրա հետ: Նա հանգամանորեն հաշվի է առնում Գարեհի զորությունը, կշռադատում է նրա և իր ուժերը, ապա՝ նոր տարվա օրը խնջույքում լսելով երգչի կոչը՝ ամբողջ աշխարհին տիրելու մասին, որոշում է սկսել իր արշավանքները Գարեհի դեմ պատերազմելուց ու ետ է պահանջում նրան ուղարկած իր նվերները: Մի անգամ նա որսորդության ժամանակ տեսնում է իրար հետ կռվող երկու կաթավ, որոնցից մեկին իր անունը գնելով, մյուսին՝ Գարեհինը, ուշադրությամբ հետևում է կռվի ընթացքին, մտածելով, որ իր առաջիկա պատերազմում կրահաղթի նա, ում անունը կրող կաթավն այս կռվում հաղթող դուրս գա: Կռիվն ավարտվում է այն կաթավի հաղթանակով, որ Ալեքսանդրի անունն էր կրում, բայց օգ բարձրանալով ընկնում է արծվի ձեռքը: Այս նախազուշակությունից Ալեքսանդրը համոզվում է, որ ինքը հաղթելու է, բայց իր կյանքն էլ կարճատև է լի-

Երրորդ՝ այն, որ իմ կանանց մոտ գնալով
Չանպատվես իմ կանանոցը:
Ռովշենեկին, որ դուստրն է իմ
Եվ խնամված է իմ իսկ ձեռքի տակ,
Քո կինը դարձրու...

Ալեքսանդրն ընդունում է այդ պատվերները: Երկու զորա-
վարներին, որոնք սպանել էին Գարեհին, նա վարձատրում է հա-
րուստ պարզեներով՝ իր խոստումը կատարելով, բայց անմիջա-
պես մահապատժի է ենթարկում նրանց՝ իբրև դավաճանների: Նա
գահ է բարձրանում, հրովարտակ արձակում՝ խոստանալով արգա-
րությամբ կառավարել երկիրը և բռնությունը հալածել: Կամենալով
վերացնել զբազաշտական կրոնը՝ նա ամենուրեք կործանել է տա-
լիս ասորւշանները և արգելում կրակապաշտությունը: Գարեհին
աված խոստման համաձայն, ամուսնանալով գեղեցկուհի Ռովշե-
նեկի հետ, Արիստոտելի հետ ուղարկում է նրան Հունաստան, իսկ
ինքը գնում է Արաբիա, առանց պատերազմի իրեն հպատակեց-
նում արաբներին, ապա՝ Քարե գնալով՝ կատարում սահմանված
պտույտը տաճարի շուրջը և Իրաքով ուղևորվում դեպի հայրենիք:
Այդ միջոցին նրա մոտ են գալիս Ազրբեջանի սուրհանդակները և
օգնության կանչում նրան՝ արմենների ու արխազների դեմ: Հնա-
զանգեցնելով հայերին և ապա՝ արխազներին, որոնց Գուլալ Թա-
գավորի դեմ ազրբեջանցիները բողոքել էին Ալեքսանդրին և օգնու-
թյուն խնդրել, նա Վրաստան է մտնում ու կառուցում այնտեղ
Թիֆլիս քաղաքը: Ուշագրավ է, որ Նիզամին շատ մեծ գովասան-
քով է խոսում այդ քաղաքի մասին և համարում է այն ուղղակի
երկրային դրախտ: Այստեղից նա ուղևորվում է դեպի Բերդա:
Նիզամին վառ գուններով նկարագրում է այգտեղի բնության գե-
ղեցկությունը, գեղեցկությունն այն երկրի, որ այնքան հարազատ
էր իրեն: Ալեքսանդրը հիանում է այդ երկրի բացառիկ գեղեցկու-
թյամբ ու հարցնում է, թե ո՞վ է այդ երկրի թագավորը: Պատմում
են, որ Բերդայի տիրակալն է մի կին՝ Նուշաբե անունով, որ իր ի-
մաստությունը ու արդարությունը երկիրը միշտ բարգավաճ վի-
ճակում է պահում: Նրա ծառաները միայն կանաչք են: Հրաժար-
ված մարմնական վայելքներից՝ նա նվիրվել է միայն հպատակնե-
րի բարեկեցությունն ապահովելու գործին. թեև կին է, բայց իբ

ազմական հզորությունը նա անպարտելի է: Ալեքսանդրը գնում է
Բերդա: Նուշաբեն ուղարկում է նրան մեծամեծ նվերներ ու շնոր-
հավորում նրա գալուստը: Ալեքսանդրը, կամենալով անձամբ
տեսնել նրան ու խոսել նրա հետ, սուրհանդակի կերպարանքով
ներկայանում է ամրոցը, սակայն հենց առաջին իսկ վայրկյանին
ինքն իրեն մատնում է: Թագուհու սենյակը մտնելիս նա չի կատա-
րում սուրհանդակների մի քանի սովորությունները:

Սուրհանդակը դեմից ներս մտավ խիզախ,
Գեպի գահը դիմից առյուծի կեցվածքով.
• Իրանին կապած սուրբ ցած շղթեց,
Ինչպես որ կարգն էր սուրհանդակների:

Բացի այդ, Ալեքսանդրը խոսում է չափազանց հանդուգն ու
ինքնավստահ կերպով, որ վայել չէր սուրհանդակին: Նուշաբեն
հայտնում է, թե ինքը գիտի արդեն, որ ծպտյալ սուրհանդակը
հենց ինքը՝ Ալեքսանդրն է և հաշտ ու խաղաղ կերպով բարեկա-
մական ընթացք է տալիս այդ հանդիպմանը: Ուշագրավ է այս-
տեղ Նուշաբեի հյուրասիրությունը. նրա հրամանով ամրոցում ճոխ
պատրաստություն են տեսնում, բայց հակառակ դրան, ուտելիքե-
նի փոխարեն Ալեքսանդրի առջև նա դնում է ոսկով, հակինթով,
սուտակով ու մարգարիտով լցված անոթները: Ալեքսանդրը զար-
մացած դիմում է նրան, թե ինչո՞ւ իրեն ուտելիքի փոխարեն թան-
կագին քարեր են մատուցում, չէ՞ որ նրանցով կշտանալ չի կարե-
լի Նուշաբեն մեղմությամբ պատասխանում է. եթե այդ քարերն
արժեք չունեն, ինչո՞ւ նրանք կուտակելու համար կոխվ է մղում:
Ալեքսանդրը համաձայնում է նրա դիտողությանը, որ, իրոք, հա-
րրաստություն դիզելու համար չափաք է արյուն թափել: Սկսվում է
բռն հյուրասիրությունը, որից հետո Ալեքսանդրը՝ բարեկամու-
թյան դաշն կնքելով նրա հետ, վերադառնում է իր ճամբարը: Իր
հերթին Նուշաբեն էլ փոխադարձաբար այցելում է Ալեքսանդրին ու
մասնակցում ճոխ խրախճանքին:

Ալեքսանդրը, վերջապես, շարունակում է իր ճանապարհը.
այժմ նա արդեն կամենում է մի կողմից՝ ամբողջ աշխարհում վե-
րացնել բռնությունն ու կեղեքումը, արդարություն հաստատել բո-
լոր երկրներում, մյուս կողմից՝ իմանալ, թե որտեղ են մարդիկ

առնում ոչ մի միջոցի առջև: Այդպես նա խուսափում է բազմաթիվ անմեղ զինվորների արյունը թափելուց՝ սպանել տալով Դարեհին, կամ՝ փոքրիկ քնդհարումներից հետո՝ հաշտության եզր գտնելով շինական խաքանի հետ: Եվ այս բոլոր դեպքերում Նիզամին իր հերոսի հետ է և ուրախանում է արյունահեղության խափանումից: Բայց այդ բոլորը դեռ չեն բավարարում հեղինակին: Ալեքսանդրը ընտրելով թագավոր է, նա իդեալական զեկավար է, բայց նրա հաստատած կարգերը դեռևս լավագույնը չեն: Ինքը, Ալեքսանդրն էլ որոնում է մի ավելի երջանիկ երկիր, ավելի արդարացի կարգեր: Եվ, ահա, Նիզամին իր հերոսի հետ որոնում ու գտնում է այդ երջանկավետ երկիրը՝ ուտոպիական հյուսիսային երկիրը: Սրանով արդեն Նիզամին հասնում է իր սոցիալական հայացքների դարգացման վերջնակետին: Նա հանգում է, վերջապես, այն տեսակետին, որ հասարակության միջից կվերանան բռնությունները, կեղեքումներն ու անիրավությունները այն ժամանակ միայն, երբ հասարակության բոլոր անդամներն ասրեն իրենց աշխատանքով, երբ մի բուռն իշխանավորները երկիրն իրենց փառասիրական ու շահասիրական ձգտումների բավարարման աղբյուրը չդարձնեն: Հասարակության յուրաքանչյուր անդամը պետք է հոգա մյուսների համար այնպես, ինչպես իր համար: Ուրիշի շահերի պաշտպանությամբ պաշտպանիր քո շահերը. այս սկզբունքի վրա է հիմնելով Նիզամիի ուտոպիական հասարակությունը, և այս սկզբունքն է քարոզում ինքը՝ Նիզամին: Այս է, ահա, նրա վերջին խոսքը, որով վերջացնում է իր ստեղծագործությունն ու իր գաղափարաստությունը:

Սակայն այս ստեղծագործության մեջ Նիզամին իր ուշադրությունը միայն մարդկության սոցիալական կյանքի վրա չի փեռնել, նա քննության է առել նաև զուտ փիլիսոփայական հարցեր, ինչպես կյանքի ծագումը, աշխարհի գոյացումը և այլն: Դրանցից առավել կարևորն է մահվան պրոբլեմը: Հայտնի է, որ մարդկությունը դեռևս վաղնջական ժամանակներից մտածել է մարդկային կյանքի երկարացման, մարդու անմահացման մասին ու որոնել զրա միջոցը, բայց չգտնելով այդ միջոցը հորինել է բազմատեսակ լեգենդներ՝ հավիտենական ջրի, առանձին հերոսների անխոցելիության, կենսատու բույսերի մասին: Նիզամին էլ այդ հարցին անդրադառնում է այստեղ: Ալեքսանդրը որոնում է անմահական

շարժը՝ գնալով մշուշի երկիրը: Սակայն Նիզամին այստեղ էլ իրական է ելակետ ընդունում: Ալեքսանդրի բոլոր որոնումները ապարդյուն են անցնում. տուրք տալով մահճեղական կրոնին՝ Նիզամին հիշում է միայն ըստ այդ կրոնի անմահ երզրի լեգենդը: Մինչդեռ իր հերոսը, իրական մարդը մահկանացու է և այդպես էլ մնում է: Եվ որքան ցնցող է ու հուզիչ այն պատկերը, երբ հաղթական հերոսը, որ իր ոտքի տակն էր առել ամբողջ երկիրը, որ նույնիսկ բեհուններն էր նվաճել, մահվան տագնապի մեջ հեղանքով է դիտում բժիշկներին փորձերին՝ մահվան առաջն առնելու համար: Մահը անխուսափելի է, — այս է Նիզամիի եզրակացությունը, — բայց մեռնելուց հետո էլ մարդ ապրում է իր գործերով: Այսպես է ավարտում նա իր մտորումները, այդպես է նկարագրում նաև իր մահը՝ իբրև ավանդ հանձնելով հավերժության իր հոյակապ ստեղծագործությունը:

Լիրիկան. — Ինչպես մենք ասել ենք արդեն, Նիզամիի թողած գրական ժառանգության մի մասն են կազմում նրա քնարական բանաստեղծությունները: Հին աղբյուրների տված տեղեկությունների համաձայն Նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները շափազանց շատ են եղել, սակայն մեզ հասած՝ նրա քնարական բանաստեղծությունների ձեռագիր ժողովածուները պարունակում են շուրջ երկուհազար տող: Ցավոք սրտի այդ քիչն էլ հարկ եղածին յափ ուսումնասիրված չէ և, որ ավելի զլխավորն է, գիտական-քննադատական հրատարակությամբ առայժմ լույս չի ընծայված: Այդ է պատճառը, որ նույնիսկ այժմ էլ, Նիզամիի մասին խոսելիս, հիշում են միայն նրա պոեմները. մինչդեռ նրա քնարական բանաստեղծությունները ևս իրենց գեղարվեստական արժեքով արժանի են մեծ ուշադրության: Այս համառոտ շարադրանքով լսորանալով այդ բանաստեղծությունների մանրամասն ու բազմակողմանի վերլուծության մեջ, բավականանանք առայժմ Նիզամիի լիրիկայի մի քանի բնորոշ կողմերի մասին խոսելով և բնութագրելով այն ընդհանուր պծերով:

Նիզամիի լիրիկայի մեծագույն մասն են կազմում սիրային բանաստեղծությունները՝ գազելները: Բանաստեղծը խորը հուզականությամբ ու բացառիկ անկեղծությամբ երգում է սերը, զեղում էր ապրումները: Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է արևելագետ Բերտոլյուր, այդ բանաստեղծությունների յուրաքանչյուր տողը

գեղնեբում և ամեն տողին արհեստականորեն տալ կրօնական բռնականակութիւն:

Մեր ասածները փաստերով հաստատելու համար իբրև նմուշ բերենք Նիզամիի գաղելներէց երկուար.

Գյողալ, քնելուց ոչ մի շահ չկա, եկ ուրախանանք
մինչև առավոտ:

Ուրիշ գիշերներ այդ քնի տեղակ քնով կծփանք
մինչև առավոտ:

Մերթ աչքով-ունքով քեզ կփայփայեմ, մերթ քեզ իմ սիրո
օթախը կառնեմ.

Մերթ քեզ տեղ կտամ իմ սրտում, կգգաս դու սիրո քնքշանք
մինչև առավոտ:

Դու մի տիկնիկ ես՝ նուշ աշիկներով, գեղեցկուհի ես
շաքար շուրթերով,

Իսկ գինովներին նուշն ու շաքարը մաղա է, բերկրանք
մինչև առավոտ:

Նրեկ մինչ գիշեր քեզանից բաժան ես գլուխս էի թակում
ծով վշտից,

Այսօր, յար, եկար, գլխիս թագ դրիր, շունեմ վիշտ,
տանջանք մինչև առավոտ:

Իմ ջանը ես քեզ մատաղ արեցի, — ասի, այս քնքուշ ձեռքը
քոնն է, յա՛ր,

Միրո՛ւն, զառ դցի՛ր, ինձ հետ միասին խաղա՛, նարդի տանք
մինչև առավոտ:

Մազդ ոլորիք հանց ապաշխարանք, մինչև ուշ գիշեր տուր
ինձ համբույրներ,

Ապաշխարանքը շաղ տուր վարսիդ պես, իմեմ գինին թանկ,
մինչև առավոտ:

Այս գիշեր նստիր, դու ականջ արա Նիզամու հնչել
քաղցր երգերին,

Թող քո ականջի մատանին շքնկնի ուրիշ ոչ մի հանդ
մինչև առավոտ:

* * *

Սիրահարներին, որպես առյուծներ, նա թուխ աչերով
որում է էլի-

եվ ով առյուծի սիրտ ունի սիրող, զրկում է սրտից,
յարից սիրելի՛

Հոնքերի նետը աղեղին դնում, լարում է, ձգում, բայց
չի արձակում.

Օ, հրաշք, նայիր, նա ինձ խոցում է, թեև չի նետում
նետերը ձեռի՛:

Էսօր Սանամիս երեսը տեսա, վշտից շապիկս ես ծվատեցի,
Ինչու աշխարհում չփորձված գինին գինուլցընում է

երբ քո երկաթն ըրտում փնտրում եմ հավատարմութիւն,
նվիրվածութիւն.

Ոնց կաղգեն բյուրեղ իմ սրտի վրա պարսաքարերը սիրո
պաշտելի՛-

ես ամեն մի օր հիշատակում եմ գիշերներն անուշ
ժամադրութիւն.

Դու ամեն գիշեր օրերս ես համբում, պահում հաշիվը
սրտիս զարկերի՛:

Թեև յարի հետ հանդիպելը շատ նեղիչ է, ճնշող, երգի՛չ
Նիզամի.

Բայց ով վարդեր է կյանքում որոնում, նա հանդիպում է
նաև փշերի՛:

Այսպիսով Նիզամիի քնարական բանաստեղծութիւնները մեծ արժեք են ներկայացնում թե՛ իրենց խորը հուզականութեամբ, թե՛ բովանդակութեամբ, և թե՛ բանաստեղծական արվեստի կատարելութեամբ: Մեծ բանաստեղծը դրանց մեջ էլ հարազատ է մնացել իր սկզբունքներին, մասնավորապես սիրո ու բարոյականութեան հարցերում և քարոզել է իր ժամանակի համար առաջադիմական գաղափարներ: Ահա թե ինչու սովետական արևելագիտութիւնը գտնում է, որ նրա լիրիկան նույնպես մեծ արժեք է ներկայաց-

նում, որ գնահատել նրա ժառանգութիւնը, անտես առնելով լիբրի-
կան, նշանակում է սուվերի տակ թողնել այդ ժառանգութիւն մի
արժեքավոր մասը և, հետևաբար, թերի գաղափար կազմել նրա
մասին:

Ամփոփում.— Այժմ, երբ մենք ծանոթացել ենք նիզամիի ամ-
բողջ գրական ժառանգութիւն ընդհանրապէս, հետևաբար է ի
մի բերել այդ առանձին հատվածներն ու ամբողջական գաղափար
կազմել այդ ժառանգութիւն արժեքի մասին: Եթե նիզամիի առան-
ձին ստեղծագործութիւնների, հատկապէս հինգ պոեմների մեջ
սյուժետի ու կառուցվածքի տեսակետից ընդհանուր բան գրեթե
չկա, ապա գաղափարական տեսակետից նրանք սերտորեն շաղ-
կապված են իրար և կազմում են մի անխախտելի ամբողջութիւն:
Իր բոլոր ստեղծագործութիւնների մեջ էլ նիզամին հանդես է գա-
լիս իրրեւ իր ժամանակի մեծ մասածող ու բարոյախոս և հետևա-
դական կերպով բարոզում է յուր գաղափարները: Նիզամին լիովին
գիտակցում էր գրականութիւն ղաւտիարակիչ դերը հասարակա-
կան կշանքում: Դեռ ավելին. հետևելով իր ժամանակի հայեցակե-
տին, նա ևս գտնում էր, որ գրականութիւնը հասարակական
կյանքի վրա ազդելու զենք է և իր ստեղծագործութիւնների մեջ
նպատակ է դրել իր բարոզները, խրատներն ու քննադատութիւնը
ժառանգելու կյանքի վերափոխման, ժողովրդի համար բարեկեցիկ
կյանք ստեղծելու գործին:

Իր ստեղծագործութիւնների մեջ նիզամին շոշափում է հասա-
րակական կյանքի բոլոր կողմերը: Սակայն կարևորը, հիմնականը՝
իր իսկ հասարակական կյանքի հոգի կողմերի քննադատութիւնն
է ու հասարակութիւն համար երջանիկ կյանք ստեղծելու քարոզը:
Նրա բոլոր երկերում առկա է սոցիալական բողոքը, հասարակա-
կան շարքի անողոր քննադատութիւնը. իր բոլոր ստեղծագործու-
թիւնների մեջ էլ նա հանդես է եկել իրրեւ բռնութիւնն ու կեղեք-
ման անհաշտ իշխման: Սրա լավագույն ապացույց է հենց այն, որ
նա իր ստեղծագործութիւնների մեջ և ոչ մի առիթ բաց չի թող-
նում կյանքում գոյութիւն ունեցող անիրաւութիւնները, անսասն
կեղեքումն ու կամաւայականութիւնները քննադատելու համար:
Հասարակական կյանքի ամենախոշոր արատը, որ նա քննադա-
տում է հատկապէս «Բաղանիքների գանձարանում», «Յոթ գեղեց-
կուհիներում» և «Բարանդար-Նամնում», ֆեոդալական վերնախավի

կողմից աշխատավոր ժողովրդի շահագործումն է: Նա անողոր
կերպով մերկացնում է իշխողների սանձարձակ կամայականու-
թիւնները, անյուր կեղեքումն ու ճնշումը՝ աշխատավորների
նկատմամբ: Վկա լինելով բռնակալների շահագործմանը, նրանց
անարդարութիւններին՝ նիզամին քննադատութիւնն է ենթարկում
նրանց տմարդի արարքները և քարոզում «դարձի դալ», սովորել
արդարութիւնն ու կառավարել երկիրն արդարութեամբ: Նրա սուր
քննադատութիւնից շնչ ազատվում ո՛չ իր ժամանակի տիրակալ-
ները, ո՛չ պարսկական էպոսում բարութիւնն ու արդարութիւնն տի-
պար համարված խոսրով Անուշիրվան արքան, և ո՛չ իսկ Ալեքսան-
դրը Մակեդոնացին, որին նա ներկայացնում է իրրեւ իդեալական
թագավորի տիպար: Ինչպիսի՞ ցասումով է խոսում նա սուլթան
Սաքաւի, խոսրով Անուշիրվանի, կեղեքիչ թագավորի շարագոր-
ծութիւնների մասին «Բաղանիքների գանձարանում»: Ինչպիսի՞
զայրույթով է պատմում բռնակալ վեզիրի մասին «Յոթ գեղեցիկու-
հիներում» և ինչպիսի՞ բողոք կա յոթ բանտարկւղանների պատմը-
վածքներում: «Բարանդար-Նամնի» բովանդակութիւնը շարագրեցիս
մենց տեսանք, որ հեղինակն Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ներկա-
յացրել է որպէս իդեալական կերպար: Բայց նույնիսկ Ալեքսանդրը
նիզամիի ստեղծագործութիւն մեջ հանդես չի գալիս առանց թե-
քութիւն, նույնիսկ նա խոստովանում է, որ ինքն էլ, իրրեւ թա-
գավոր, ունի խոտելի արարքներ, ասելով՝

«Մածուկ պետք է մնա մեր գաղտնիքը,
Եթե բացենք մեր ներքը,
Ապա գարշահոտութիւնը ողջ աշխարհը կրճի»:

Այս քննադատութիւնը տիրակալների անիրաւութիւնների ու
կեղեքման նկատմամբ վերջապէս ուղղակի բողոքի է վերածվում,
և հեղինակը իր ամբողջ ստեղծութիւնն ու իշխմանը ամփոփում
է այն մարտական բաների մեջ, որոնցով բռնութիւններին հլու-
թյամբ շնթարկվելու կոչ է անում: Ահա այդ տողերը.

Ինչո՞ւ հանձնում ես հարվածի պարանոցդ հուրորեն,
Ինչո՞ւ տանում ես լուռ ու մունչ՝ բռնութիւնը անօրեն.
Եղի՞ր դու փուշ, պահի՞ր մեջքիդ սլաքները սրասայր...

Իհարկն դրանից չի կարելի եղբարհացնել, թե նա քարոզել է ապստամբություն, կամ նման մի բան: Ոչ. այդ տողերով պարզապես նա դատում է, որ շպետք է բռնակալների անիրավությունները տանել լուռ ու մունչ, որ բռնակալին պետք է պատժել: Ինչ այս քարոզով նա հակադրվում է սուֆիներին, և կապվում Ախֆների հետ, որոնց մասին խոսել ենք: Ինչ վերաբերում է հասարակական կյանքը փոխելուն, ապա այդ հարցում նրա հայացքների մեջ զգալի էվոլուցիա է կատարվել: Իր առաջին պոեմի մեջ՝ «Գաղտնիքների գանձարանում» նա թեև խստորեն քննադատում է բռնությունն ու անհավասարությունը, այնուամենայնիվ ֆեոդալական հասարակական կարգը չի ժխտում: Նա նույնիսկ արդարացնում է գուլբային անհավասարությունը, իշխողների և իշխվողների գոյությունը, համարում այդ բնական երևույթ, քանի որ՝ «հագուստը կարված է մարմնի շարիտով» և «մարդու աստիճանը համապատասխանում է նրա արժանիքներին»: Այդպես էլ, իր առաջին պոեմում նա հանդես է գալիս իբրև թագավորական միահեծան իշխանության կողմնակից, քանի որ՝ «երկու գուլբա շարիտի լինի, որովհետև մեկը կկտրեն»: Սրանով էլ պայմանավորված է նրա սկզբունքը՝ հասարակության համար երջանիկ կյանք ստեղծելու մասին: Նա խստորեն քննադատում է բռնակալներին, մերկացնում նրանց անիրավություններն ու կամայականությունները՝ ցուցադրելով յուր հասարակարգի խոցերը: Բայց այդ խոցերը բուժելու համար նա չի քննադատում հասարակության կառուցվածքը, չի ձգտում փոխել, այլ կամենում է բարելավել այն: Այս պատճառով էլ, եթե մի կողմից նա քննադատում է բռնակալներին, մյուս կողմից էլ քարոզում է նրանց՝ «դարձի գալ», կառավարել երկիրը արդարությանը: Այսպես, պատմելով Անուշիրվանի մասին, նա պատմվածքն ավարտում է ասելով, թե Անուշիրվանը, բունորս զրույցից հուզված, մտածեց իր անիրավությունների մասին, դատապարտեց իրեն և այնուհետև եղավ արդար թագավոր: Նույնպիսի «դարձ» է կատարում նաև կեղեքիչ թագավորը. նույնն է կատարում նաև Բահրամ Գուրը «Յոթ գեղեցկուհիներում»: Այսպիսի օրինակներ ցուցադրելով՝ նիդամին կամենում է, որ տիրակալները խոսափեն անիրավություններից ու կեղեքումից և «ուղղվեն»: Նույն նպատակին են ծառայում նաև «բարի», «արդար» թագավորների կերպարները, որոնց հեղինակը ներկայացնում է իբրև օրինակելի

իշխողներ և քարոզում՝ հետևել նրանց: Իբրև այս վերջին մարմնացում կարելի է հիշել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Այսպես, որեմն, իր կյանքի առաջին շրջանում նիդամին դատում էր, թե բարի խրատներով ու հորդորներով կարելի է աղղել բռնակալների վրա, «ուղիղ հանապարհի» բերել նրանց և դրանով իսկ ստեղծել հասարակության համար երջանիկ կյանք, վերացնել շահագործումը, բռնությունները, անիրավություններն ու կյանքի բոլոր զանազանությունները: Այդ նպատակով էլ նա մի կողմից քննադատում էր բռնակալներին, բարի խրատներ ու պատվիրաններ տալիս տիրակալներին, մյուս կողմից իրենալականացնում անցյալը, ներկայացնելով այդ անցյալն իբրև երջանիկ ժամանակ, իսկ անցյալի թագավորներին՝ իբրև արդարության մարմնացում, որոնք ստեղծվել են «հպատակների հոգսերը թեթևացնելու և ոչ նրանց կեղեքելու համար»: Սակայն հետագայում, կյանքի դառն փորձով նիդամին համոզվեց, որ իր և իր նման հազարավորների քարոզներն ու խրատները չեն կարող վերացնել հասարակական կյանքի շարիքները, քանի դեռ գոյություն ունեն իշխողներ և իշխվողներ, քանի դեռ գոյություն ունի գուլբային անհավասարությունը: Կյանքը ինչպիսի հերքեց նրա սկզբնական համոզմունքը: Եվ, ահա, «նաքանդարնամեռում» նա որոնում և դատում է երջանկավետ կյանքը: Նրա իրենալականացրած հերոսը՝ Ալեքսանդրը, որ ամենուրեք վերացնում է շարիքները, անհաշտ կոփվ է մղում բռնության ու կեղեքումների դեմ, իր ճանապարհորդությունների ընթացքում հասնում է ուսուպիական հյուսիսային երկրին, ուր մարդիկ ապրում են կատարելապես ազատ ու երջանիկ, ուր չկա պետություն, չկա գուլբային անհավասարություն, գոյություն չունի շահագործումը, որովհետև գոյություն չունի հասարակության դասակարգային երկատվածությունը՝ շահագործողների և շահագործվողների միջև: Այսպես, ահա, քննադատելով յուր հասարակության խոցերը և որոնելով երջանիկ կյանքի հիմունքները՝ իր կյանքի վերջում նիդամին հանգում է ուսուպիային: Նա յուր ժամանակի հասարակարգին հակադրում է ուսուպիական հասարակարգը, որ հիմնված է հավասարության ու ազատության սկզբունքների վրա: Այսպիսով՝ իր վերջին ստեղծագործության մեջ նա հանդես է գալիս որպես մարդկանց կատարյալ հավասարության կողմնակից և բացառում է ոչ միայն միապետությունը, այլև՝ անհասարակ պետությունը:

Ինչ վերաբերում է այդ ուսուպիային հասանելու միջոցին, ապա այս հարցում Նիզամին իրևալիստական այն սկզբունքին է, թե կարելի է հասարակության կառուցվածքը փոխել բարոյական կատարելության հասնելով: Այլ բան սպասել նրանից չէր էլ կարելի, իհարկե նա կրում է յուր դարաշրջանին ու հասարակարգին հատուկ սահմանափակվածությունը և ոչ ճիշտ հայեցակետը՝ հասարակությանն ու հասարակական կյանքի մասին:

Իր բոլոր ստեղծագործությունների մեջ էլ Նիզամին հանդես է գալիս իբրև մեծ հումանիստ և ժողովուրդների համերաշխության քարոզիչ: Նրա երկերում չի կարելի գտնել որևէ ժողովրդի նկատմամբ արտահայտված թշնամանք. ընդհակառակն, ներկայացնելով իր երկերում բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչների կամ հենց բուն ժողովուրդներին, նա աշխատում է ցույց տալ նրանց դրական կողմերը: Միայն մի հարցում նա մեղադրում է այս կամ այն ժողովրդին. այն դեպքում, երբ որևէ ժողովուրդ փորձում է գնեքի ուժով ստրկացնել մի ուրիշ ժողովրդի: Այդ դեպքում էլ, սակայն, նա ըստ մեծի մասին մեղադրում է տիրակալներին, որոնք փառքի ու հարստության համար արյունահեղ պատերազմներ են հրահրում: Հենց այս նույն տեսանկյունով էլ նա դիտում է պատերազմները: Նա քարոզում է հաշտությունն ու խաղաղությունն և անսահման հիացմունքով է պատմում այն բոլոր դեպքերի մասին, երբ վերահաս պատերազմը կանխվում է հաշտությամբ: Այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու չինական խաքանի հաշտությունը, այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու Նուշաբեհի բարեկամությունը և այլն: Նույնիսկ Ալեքսանդրի կողմից Դարեհին զավաճանների ձեռքով սպանել տալը նա հիմնավորում է այն նկատառումով, որ դրանով փրկում էր հազարավոր գինավորների կյանքը: Ընդհանուր առմամբ Նիզամին դեմ է պատերազմներին և այդ արտահայտել է ամեն առիթով: Մակայն կա մի պատերազմ, որ նա անհրաժեշտ է համարում. այդ՝ օտար լծից ազատվելու համար մղված պատերազմն է, անիրավությունները վերացնելու համար մղված պատերազմը: Միայն դրանով է արդարացնում նա Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները:

Իր ստեղծագործությունների մեջ Նիզամին չափազանց մեծ տեղ է հատկացնում բարոյախոսությանը: Եվ այդ պատահական չէ: Մենք ասացինք, արդեն, որ նրա համոզմամբ, կյանքը պետք է

փոխել բարոյական կատարելության հասնելով: Գրանով էլ պայմանավորված է նրա բարոյախոսությունը: Հասարակության բարոյական կատարելագործման հարցում առաջնակարգ տեղը նա հատկացնում է գիտությանը և դաստիարակությանը: «Ելլի և Մեքնունի» մասին խոսելիս մենք ասել ենք արդեն, թե ինչ էր պահանջում հորից՝ որդիների դաստիարակության հարցում: Այստեղ ավելացնենք միայն, որ նա իր կողմից քարոզում է ազնվություն, հոգատարովյուն ուրիշների նկատմամբ, աշխատասիրություն, համեստություն ու չափավորություն: Մարդ պետք է օգտակար լինի հասարակությանը. այլապես նա պիտանի չէ կյանքում: Ինչ վերաբերում է գիտության խնդրին, ապա նա գտնում է, որ երկրի զարգացման ու հզորության գործոններից հիմնականը գիտությունն է: Այդ բանի համար, իբրև օրինակ, նա հիշում է հին հույներին, ասելով, թե հույները իրենց հզորությամբ պարտական էին գիտության զարգացմանը՝ Հունաստանում, և որ հույների փառքը անմահ է նրանով, որ ամբողջ աշխարհը նրանցից է գիտություն սովորել: Այդ նույն միտքը նա զարգացնում և արտահայտում է Ալեքսանդրի կերպարով, որի դրական հատկանիշներից մեկն, ինչպես ասել ենք, իմաստությունն էր:

Նիզամին խրատների մեջ կարևոր տեղ է գրավում շարության դեմ կռիվը: Նա գտնում է, որ շար մարդկանց պատժելը անհրաժեշտություն է. ամենիս, անպատիժ թողնել շար մարդկանց, նշանակում է վնասել արդարներին: Այս սկզբունքը նա քարոզում է ամեն պատեհ առիթով: Նույնիսկ «Յոթ զեղեցկուհիների» յոթ պատմվածքներում, որոնք ավելի հեթախախտ են, թեթև ու հանգստացուցիչ տրամադրությամբ են համակված, առկա է այդ սկզբունքը: Հիշենք Խելլի և Ծարրի պատմությունը, որի մեջ Խելլը իր մոտ բերված հանցագործին՝ Ծարրին՝ ազատում է, բայց թաղավորաները սպանում է նրան: Այս սկզբունքի մեջ Նիզամին տեսնում է հասարակական շարիքների վերացման կարևոր մոմենտներից մեկը:

Ի վերջո Նիզամին բարոյախոսության մեջ կարևորագույն տեղ է գրավում ընտանիքի, սիրո և, հատկապես, կնոջ հարցը: Առանձին ստեղծագործությունների վերլուծման ընթացքում մենք տեսանք արդեն, որ նա կողմնակից է ազատ սիրո սկզբունքին և գտնում է, որ ամուսնությունը պետք է հիմնված լինի ազատ

տանեկան հրապուրանքը հայտնի պայմաններում վերածվում է անգիմազորելի մոլուցքի և վերջապես խելագարութեան հասցնում Մեջնունին: Այդպիսի զարգացում են ապրում նաև Խոսրովի, Բահրամ Գուրի կերպարները: Բացի գրանից, Նիզամիի մոտ հերոսներից յուրաքանչյուրն ունի իր հատուկ վերաբերմունքն ու գործելակերպը՝ միևնույն հանգամանքներում. որքան տարբեր են, օրինակ, Չարհաղը, Խոսրովը, Մեջնունը և Բահրամ Գուրը սիրո հարցում: Եվ, որ կարևորն է, յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը պայմանավորված է յուր իսկ կերպարի ամբողջությամբ. հեղինակը ձրգտում է համոզել, և մեծ մասամբ համոզում է, որ ամլյալ հերոսն այլ կերպ վարվել չէր կարող: Այսպիսով, թեև Նիզամիի ստեղծագործական մեթոդը սոմանտիզմն է, բայց վերը հիշված այդ նորությունները առանց այլևայլության նշում են արդեն ռեալիզմի որոշ տարրերի առկայությունը: Իսկ այդ, անշուշտ, պայմանավորված էր բանաստեղծի ապրած ժամանակաշրջանով: Մենք ասել ենք արդեն, որ քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց Նիզամիի ժամանակաշրջանում գիտությունն որոշ ճյուղեր զգալի առաջընթաց էին կատարել և, որ դիտավորյալ է, քաղաքային արհեստավորական խավերն արդեն իսկ սկսել էին օգտագործել գիտության որոշ նվաճումները գործնական կյանքում: Այս բանն իր հերթին աստիճանաբար խախտում էր միջնադարյան միամիտ պատկերացումները գերբնական ուժերի, ուզիների և այլնի վերաբերյալ: Իսկ այդ, անշուշտ, իր արտահայտությունն էր գտնում նաև գրականության մեջ:

Ինչ վերաբերում է Նիզամիի ստեղծագործությունների բանաստեղծական արվեստին ու լեզվին, ապա այս կողմից ևս նրանք կատարյալ են: Ամենից առաջ պետք է շեշտել պատկերների ու համեմատությունների ճոխությունն ու պերճությունը, որ մի կատարյալ ունիորմ էր արեւելքի պարսկալեզու պոեզիայի մեջ: Մինչև Նիզամին գրականության մեջ հաստատված տրադիցիային համեմատյալ ճոխ պատկերներով և, առհասարակ վսեմ ոճով, կարելի էր գրել միայն քնարական բանաստեղծությունները, առանձնապես՝ քասիդները: Այդ միանգամայն հասկանալի է. բովանդակությամբ աղքատիկ ու կեղծ ներբողները պետք էր զարդարել վսեմաշուք դարձվածքներով, պատկերներով ու համեմատություններով, օգտակար արտաքին փայլով ծածկվի բովանդակության աղքատու-

թյունը: Պրա համար էլ, վերջին հաշվով, քասիդների մեջ լեզվի պերճությունն ու տեխնիկայի վարպետությունը դասնում են ուղղակի նպատակ: Մինչդեռ էպիկական ստեղծագործությունները, որոնց մեջ պատմողական կողմը գերիշխողն է, գրվում էին շատ ավելի պարզ լեզվով, բնական ոճով և անշուք: Ուշագրավ է, որ այդպիսի ստեղծագործությունների հեղինակները, կամենալով ցուցադրել իրենց վարպետությունը, անընդհատ դիմում են լիրիկական շեղումների: Նիզամին իր ստեղծագործությունների մեջ վճռաբար հրաժարվում է այդ տրադիցիայից, նա յուր էպիկական ստեղծագործությունները զարդարում է անզուգական պատկերներով ու համեմատություններով, և դրանով իսկ հիմնադրում մի նոր ուղղություն պոեզիայի մեջ, որին հետևում են հաջորդները: Հենց դրանով էլ պայմանավորված էր լեզվի հարցը: Եթե մինչև այդ էպիկական երկերում լեզուն շատ ավելի աղքատիկ պետք է լիներ, եթե լիրիկական ստեղծագործությունների պերճ լեզուն վաղից էր համարվում էպիկական գործերին, ապա Նիզամին իր հոյակապ պատկերների ու համեմատությունների համար չէր կարող բավարարվել աղքատիկ լեզվով: Եվ իրոք, նրա երկերի լեզուն շափազանց հարուստ է և ընտիր: Բուրժուական արևելագետները, առհասարակ, այս հարցում ևս կշտամբում են Նիզամիին, ասելով, թե նրա լեզուն բարդ է: Որ, իսկուպես, Նիզամիի լեզուն ավելի բարդ է, քան, ասենք, Յիրդուսունը, այդ ճիշտ է, և գրապատճառ մենք ցույց տվինք: Բայց, ինչպես սովետական արևելագիտությունն է հաստատել, Նիզամիի լեզվի բարդությունն այն չէ, ինչ որ արքունական բանաստեղծների քասիդներին: Այս վերջինների մեջ լեզվի բարդացումը, վերացական, առեղծվածային պատկերներ կերտելը նպատակ է. ներբողագիրները, ասես, անհասկանալի, վերացական ու անսպասելի պատկերներով կամենում են շրջապահել ընթերցողին: Մինչդեռ Նիզամիի մոտ այդպես չէ. նրա պատկերները շափազանց կոնկրետ են, իրական կյանքից քաղած և, մեծ մասամբ, հիմնված են տեսողական կամ, առհասարակ, զգայաբար ընկալելու ապավորությունների վրա: Այդ պատկերները զովար հասկանալի են հենց այն պատճառով, որ նրանք կապված են յուր ժամանակի կենցաղի, կուլտուրայի ու պատկերացումների հետ: պետք է բազմակողմանիորեն ծանոթ լինել այդ դարաշրջանի միայն պատմությանը, այլև՝ նյութական կուլտուրային ու,

մանավանդ, կենցաղին՝ այդ պատկերներն ու համեմատությունները լիովին հասկանալու համար:

Ի վերջո, մի քանի խոսք էլ նիզամիի թողած ազդեցությունների մասին: Մենք արդեն ասել ենք, որ հինգ պոեմների ժողովածուն, «Տեամես» ընդհանուր վերնագրով, գրական տրադիցիա է դարձել մահմեդական արևելքի ժողովուրդների մեջ: Բայց այդ նրա թողած ազդեցության մի շնչին կողմն է միայն: Սկսած տասներեքերորդ դարից նրա պոեմների նմանությամբ, հենց նույն սյուժեներով ու վերնագրերով բազմաթիվ բանաստեղծներ գրում են «Տեամես»-ներ: Այդ նմանությունների զգալի մասը անհաջող կրկնություն է միայն, սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք շատ մեծ գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում: Ըստ որում, այս անմիջական ազդեցությունները չեն սահմանափակվում ադրբեջանական դրականությամբ, այլ տարածվում են ամբողջ մահմեդական արևելքում: Բազմաթիվ նմանողներից հիշենք մի քանիսին, որոնց ստեղծագործությունները համաշխարհային հրուշակ են վայելում. ադրբեջանական գրականության մեջ այդպիսին է Ֆիզուլին (մեռել է 1562 թվին), յուր «Ելլի ու Մեջնուն» պոեմով, պարսկական գրականության մեջ այդպիսին են Էմիր Խոսրով Դեհլեյին (մեռ. 1325), Սելման Սավեջին (մեռ. 1377), Աբդուրահման Ջամին (մեռ. 1492), ուղրեկական գրականության մեջ՝ Ալիշեր Նավոին (մեռ. 1502) և այլն և այլն:

Այսպես, ուրեմն, նիզամին լինելով մեծ մտածող ու բարոյախոս և ունենալով բանաստեղծական մեծ ձիրք՝ յուր անմահ ստեղծագործություններով խոշոր ավանդ է ներդրել մարդկության առաջավոր կուլտուրայի ոսկե ֆոնդի մեջ: Դժգոհ լինելով իր ժամանակից, դատապարտելով անհավասարության, շահագործման և բռնության վրա հիմնված իր հասարակարգը՝ նա միջնադարի խավարի միջից յուր հայացքն է հատել դեպի ապագան: Ահա ինչիչու ադրբեջանական ժողովուրդը, Սովետական Միության բոլոր Լեքայրական ժողովուրդների հետ այնպիսի խանդավառությամբ տոնեց նրա ծննդյան ութհարյուրամյակը: Իր ամբողջ կյանքը նվիրելով ստեղծագործելուն՝ նա անընդհատ մտորել է ժողովրդի բա-

րորության մասին, տառապել աշխատավոր մասսաների շարքա կյանքի համար ու երազել երջանիկ հյուսիսային երկրի մասին: Եվ, ահա, այսօր, երբ բուրժուական երկրներում կուլտուրան ու գրականությունը՝ ծառայելով դուրսի քաղաքականության, անկում են ապրում, սովետական ժողովուրդը, որ հաղթական պայքարով կերտել է արդեն անդասակարգ սոցիալիստական հասարակություն, նիզամիի գրական ժառանգությանը յուր արժանի գնահատական է տալիս՝ դարձնելով ժողովրդական լայն զանգվածների սեփականությունը:

Ես ոչ ոքից փոխառություն չեմ ստացել.
Ինչ-որ սիրտս է թելադրել, այն եմ ասել,—

գրում է նիզամին «Գաղտնիքների զանձարանում»: Սովետական ժողովուրդը բարձր է գնահատում վաստակն այն բոլոր մարդկանց, որոնց սիրտը ժողովրդի համար է բաբախել:

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԿԱՓԼԱՆՏՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. ՇԱՀՐԱՋՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 11/II 1948 թ., ստորագրված է տպագրության
3/III 1948 թ., ՎՖ 02808, հրատ. 519, պատվեր 92, տիրաժ 1500. 5,6 տպագր.
մամ., մեկ մամուլում 34.560 տպ. նիշ:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ տպարան, Երևան, Արտվյան 104: